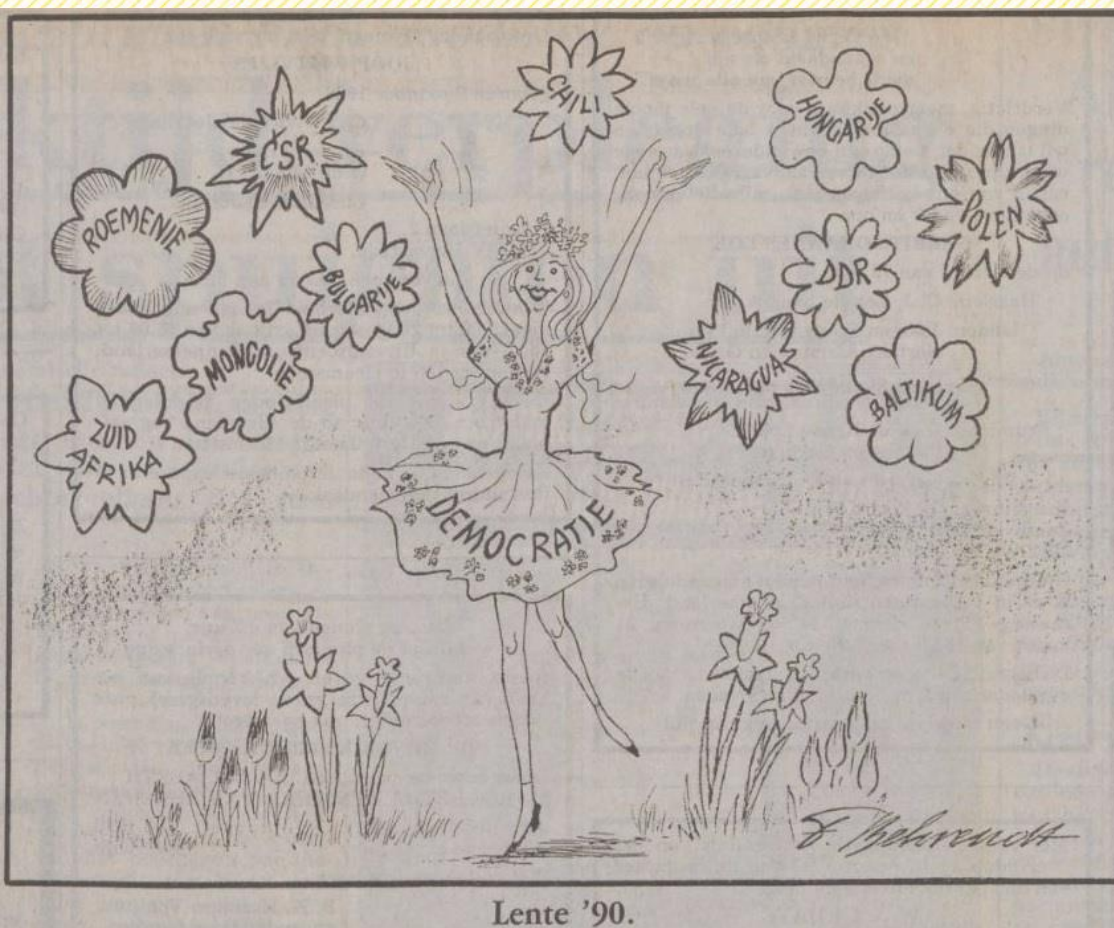

Angst voor de val van de muur?

Meningsuiting in de columns, het redactioneel commentaar en de ingezonden brieven van de Gelderlander, de Telegraaf en de Volkskrant betreffende de val van de Berlijnse muur en de opkomst van een Duitse hereniging tussen november 1989 en oktober 1990.

Lente '90.

Bachelorscriptie

Begeleidende afbeelding bij artikel over globale democratisering in de Telegraaf van 21 maart, 1990.

Begeleidend docent: L. Savenije MA

Student: Luc Bulten - 4625943

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
Hoofdstuk 1: Nederland en Duitsland 1980-1990 – Vrienden of rivalen?	8
1.1: De politiek-psychologische relatie tussen Nederland en Duitsland.	9
1.2: Beeldvorming van Duitsland in de Nederlandse media.	10
1.3 Sleutelmomenten in het proces van de hereniging.....	12
Hoofdstuk 2: Meningsuiting in de krant: Ingezonden brieven, redactioneel commentaar en columns – Stem van het volk?.....	13
Hoofdstuk 3: Publieke opinie in drie Nederlandse kranten – Angst voor Duitsland?	14
3.1 De <i>Gelderlander</i>	15
3.2 De <i>Telegraaf</i>	17
3.3 De <i>Volkskrant</i>	19
Conclusie	22
Literatuur.....	24
Bronnen	26
Bijlagen	28

Inleiding

Kranten werken als spiegels. Ze reflecteren wat er op dat moment in (een deel van) de samenleving speelt. Ze reflecteren daarnaast ook de gedachten van de journalist, de hand van de redactie van dat moment en het soort publiek dat de krant wilt bereiken. Het geeft een beeld, een perspectief, of om Leibniz aan te halen, een monade van die tijd. Je kunt je tijdens het bekijken van historische kranten gemakkelijk verliezen in deze 'portalen naar het verleden'. Toch kunnen ze ook vooral heel bruikbaar zijn om een beeld te kunnen scheppen van het verleden, of om een bestaand beeld van het verleden in twijfel te trekken. Dit laatste is de doelstelling van dit onderzoek. Mijn generatie heeft de daadwerkelijke Duitse hereniging niet meer meegemaakt, ik kan mij herinneren dat op de middelbare school de val van de muur in een adem werd genoemd met de val van het communisme en de overwinning van de Koude Oorlog door het westen. Bij dit onderzoek zullen kranten ingezet worden om vraagtekens te zetten bij dit 'eind goed al goed'-idee dat vaak wordt geïmpliceerd in schoolboeken als het gaat om de val van de Berlijnse muur en de Duitse hereniging. Werd er direct al zo positief gereageerd op de (vermeende) gevolgen van de val van de muur en de hereniging van de Duitslanden? Of lag dit veel genuanceerder? Was er angst voor de val van de muur, of woede? In dit onderzoek wordt gepoogd om deze vragen te beantwoorden.

Dit zal worden gedaan door op zoek te gaan naar vormen van meningsuiting als ingezonden brieven, columns en redactioneel commentaar in drie kranten:

- De *Gelderlander*, een regionale krant in een grensgebied met Duitsland.
- De *Telegraaf*, een populaire krant met de grootste oplage van Nederland.
- De *Volkskrant*, één van de kwaliteitskranten van Nederland met een progressief karakter.

Voordat er inhoudelijk naar de kranten gekeken wordt zal er eerst een schets van de periode gegeven worden in het eerste hoofdstuk. Hier zal vooral worden ingegaan op de relatie tussen Duitsland en Nederland en de publieke opinie. Daarnaast zal er in dit hoofdstuk een aantal sleutelmomenten van het Duitse herenigingsproces aangestipt worden waarna er logische wijs pieken van ingezonden brieven en columns zouden verschijnen zodat er effectief krantenonderzoek gedaan kan worden.

In hoofdstuk twee zal er verder ingegaan worden op het belang van meningsuiting in de kranten in de vorm van ingezonden brieven, columns en redactioneel commentaar en de rol van publieke opinie hierin.

Als laatste zal er in het derde hoofdstuk aan de hand van de eerder genoemde sleutelmomenten, op zoek worden gegaan naar vormen van meningsuiting in de *Gelderlander*, de *Telegraaf* en de *Volkskrant*. Aan de hand daarvan zal er geanalyseerd worden of er inderdaad reden is om het positieve beeld omtrent de Duitse hereniging uit de schoolboeken te nuanceren en of het krantenonderzoek kritischere of terughoudendere gedachten laat zien wat betreft de Duitse hereniging.

Door de jaren heen is er veel literatuur verschenen over de relatie tussen Nederland en Duitsland, met name de relatie tijdens de hereniging en de rol van de media hierin. Het is dan ook een bijzondere en relevante geschiedenis.

Twee jaar na de Tweede Wereldoorlog, in 1947, gaf drieënvijftig procent van de Nederlanders aan dat ze de Duitse bevolking onvriendelijk vonden. Alleen de Fransen waren negatiever over de Duitsers (zesenvijftig procent).¹ Vierentwintig jaar later, in 1971, gaf nog maar twaalf procent van de Nederlanders aan de bevolking van Duitsland onvriendelijk te vinden. Zesentachtig procent stelde daarentegen de Duitse bevolking als vriendelijk te ervaren. Vrijwel alleen nog de vijfenzestigplussers hadden negatieve gedachten omtrent hun bureu uit het oosten.² In de jaren tachtig zagen de Nederlanders de Bondsrepubliek als een bondgenoot en als een positief land. Het werd bijvoorbeeld positiever beoordeeld dan Amerika of Frankrijk.³ Vandaag de dag is Duitsland een zeer welvarend land die met het haar sterke economie en ontzettend stabiele en transparante politieke systeem de kar trekt voor Europa.⁴ Voor de jongere generaties is het haast niet meer voor te stellen dat Duitsland ooit werd bevreesd als agressor.

Echter, volgens de verschenen literatuur werden met de naderende hereniging van Duitsland na de val van de muur in 1989, veel Nederlanders angstig of sceptisch ten opzichte van Duitsland en de democratie.⁵ Dit had volgens de historicus Sven Leif Ragnar de Roode veel te maken met het zelfbeeld dat de Nederlanders hadden/hebben ten opzichte van Duitsland. De Roode schreef in 2012 het boek *Seeing Europe through the nation*. In dit boek beschreef hij de rol die het zelfbeeld van de inwoners van Engeland, Duitsland en Nederland speelde bij de manier waarop Europese integratie in de pers behandeld werd in de jaren '50 en de jaren '90. De Roode stelt in het werk dat de gebeurtenissen omtrent de Tweede Wereldoorlog een grote impact hadden op het zelfbeeld van de Nederlanders in de jaren '90.⁶ Ook de rol van Duitsland in de Koude Oorlog zou een grote indruk achterlaten, vooral toen de muur viel. Het buurland dreigde namelijk nog meer in omvang te gaan vergroten ten opzichte van Nederland en er kwam angst op voor een door Duitsland gedomineerd Europa.⁷

Op welke manier had dit invloed op de algemene relatie tussen Duitsland en Nederland? De historicus Friso Wielenga was een van de eerste historici die de focus ging leggen op de betrekkingen tussen de buurlanden. Volgens Wielenga had de angst die veel Nederlanders ervoeren voor een herenigd Duitsland vooral ook veel met het verschil in grootte te maken tussen de twee landen.⁸ Hij stelt in 1995 samen met Müller ook dat een klein volk dat zich moet verhouden tot een groot buurland altijd geestelijk belast wordt en dit gevoel zou nog eens worden versterkt door het verleden van Duitsland. De ervaringen van de Tweede Wereldoorlog en andere Duitse expansieoorlogen zouden dit gevoel versterken.⁹ Jacco

¹ Bernd Müller & Friso Wielenga, *Kannitverstan? Deutschlandbilder aus den Niederlanden* (Münster, 1995), 107.

² Müller, *Kannitverstan?*, 108.

³ Ibidem, 111-120.

⁴ William W. Hagen, *German history in modern times: four lives of the nation* (Cambridge, 2012), 399.

⁵ Jürgen Hess & Friso Wielenga (red.), *Duitsland en de democratie 1871-1990* (Amsterdam, 1994), 9-23.

⁶ Sven Leif Ragnar de Roode, *Seeing Europe through the nation: the role of national self-images in the perception of European integration in the English, German and Dutch press in the 1950s and 1990s* (Stuttgart, 2012), 93.

⁷ De Roode, *Seeing Europe*, 93.

⁸ Friso Wielenga, *Van vijand tot bondgenoot: Nederland en Duitsland na 1945* (Amsterdam, 1999), 12.

⁹ Müller, *Kannitverstan?*, 11.

Pekelder zou vanaf de late jaren '90 aanvullen. Volgens Pekelder was er in Nederland een algehele waardering voor de scheiding van de Duitse landen. Hij stelde dat er in Nederland een voorkeur heerste voor een onafhankelijke DDR, ook na de val van de muur.¹⁰ De angst voor een verstoring van het machtsevenwicht in Europa met de komst van een verenigd Duitsland op economisch en politiek niveau plus het verlies van Indonesië en later Suriname als kolonies zorgde ervoor dat Nederland haar positie op het Europese toneel voelde wegslijpen.¹¹ Recentelijk vulde Jürgens Hanco dit standpunt aan in zijn werk: *Na de val: Nederland na 1989*.¹²

De algemene gevoelens van het Nederlandse volk jegens Duitsland werden dus sterk beïnvloed door de angst voor een herenigd Duitsland, mede dankzij het verleden. De vraag is of dit ook in de media terug te zien zou zijn. De eerder genoemde Friso Wielenga toonde samen met Hess in 1989 aan dat dit gedeeltelijk waar was. Hess & Wielenga schreven in *Duitsland in de Nederlandse pers: Altijd een probleem* over de houding van drie kranten uit de Nederlandse media tegenover de Bondsrepubliek. Zij keken naar *het NRC/Handelsblad*, *de Telegraaf* en *de Volkskrant*. Zij concludeerden dat er vanaf de helft van de jaren zeventig in een hoge mate aandacht opkomt voor West-Duitsland (terwijl Von der Dunk in '75 stelde dat er maar weinig aandacht voor was).¹³ Zij stelden dat de schrijvers van *de Volkskrant* en *het NRC* over het algemeen erg vrij werden gelaten door de redactie en er hierdoor een grote verscheidenheid aan *Duitslandbeelden* werden gegeven. De restrictievere redactie van *de Telegraaf* zorgde ervoor dat er in deze krant een veel populistischer en daarbij ook veel negatiever beeld van Duitsland werd geprojecteerd waarin vooral het idee van een herenigd Duitsland zeer negatief werd beschreven.¹⁴ Het was zelfs zo slecht gesteld met het beeld van de Duitse democratie in de Nederlandse pers dat de toenmalige redacteur van *het NRC* K.L. Poll in 1978 schreef: “*De Duitse democratie verkeert in Nederland al jaren in gevaar. Recht en links, knap en dom, arm en rijk, jong en oud: wij laten ons nog liever het Sinterklaasfeest afpakken dan de opvatting dat het slecht gaat met de Duitse democratie.*”¹⁵

In *Duitsland en de democratie* (1992) stellen Jürgen Hess en Friso Wielenga echter dat het helemaal niet slecht gesteld was met de Duitse democratie na de Tweede Wereldoorlog en dat de angst voor fascisme en nationaalsocialisme ongegrond was gezien dit Europese verschijnselen waren, niet per definitie Duitse verschijnselen.¹⁶

Waarom waren historici en schrijvers als Hess, Wielenga en Poll nodig om dit beeld van Duitsland te nuanceren en waarom maakten zij zich zorgen om de houding van de media ten opzichte van Duitsland terwijl er voor de val van de muur niets mis leek met de houding van Nederlanders ten opzichte van Duitsland?¹⁷ En in hoeverre werd de publieke opinie weergegeven in de media? Of werd de publieke opinie eerder beïnvloed door de media? Volgens Hess & Wielenga werd de Duitse democratie vaker negatief dan positief verbeeld (volgens hen onterecht) en kwam deze verbeelding vooral uit de populairdere media zoals

¹⁰ Jacco Pekelder, *Nederland en de DDR: Beeldvorming en betrekkingen 1949-1989* (Utrecht, 1998), 415.

¹¹ Pekelder, *Nederland en de DDR*, 415.

¹² Hanco Jürgens, *Na de val: Nederland na 1989* (Nijmegen, 2014).

¹³ Jürgen Hess & Friso Wielenga, *Duitsland in de Nederlandse pers – altijd een probleem? Drie dagbladen over de Bondsrepubliek 1969-1980* (Den Haag, 1982), 111.

¹⁴ *Ibidem*, 111-129.

¹⁵ K.L. Poll, ‘De Duitse democratie maakt het uitstekend’, *NRC Handelsblad* (3 maart, 1978).

¹⁶ Hess, *Duitsland en de democratie*, 9.

¹⁷ Zoals Müller en Wielenga lieten zien in *Kannitverstan? Deutschlandbilder aus den Niederlanden* (Münster, 1995).

de *Telegraaf*.¹⁸ Volgens de bestuurder, journalist en historicus Ben Knapen is het als het gaat om media en publieke opinie eerst belangrijk om te realiseren dat publieke opinie en media niet hetzelfde zijn. Daarnaast legt hij het accent op het verschil tussen publieke opinie en gepubliceerd opinie.¹⁹ Volgens Knapen bestaan media in een wisselwerking met de samenleving. Enerzijds laten zij zien wat er leeft in de samenleving en anderzijds drukken zij hier een stempel op.²⁰ De media zijn volgens Knapen echter niet sterk genoeg om zelf zo'n stempel te drukken op de maatschappij. Zij drukken eerder de heersende opvattingen van de maatschappelijke elites, denkers, bestuurders, dominees en "wat dies meer zij" uit.²¹ Als echter deze 'elite' wegvalt zoals in onze tijd op het internet vaak gebeurt, wordt het volgens Knapen al gauw een inhoudelijk leeg verhaal waarin de woorden 'Ik vind dat' leidend worden.²² Dit gebeurt ook met opinie in de krant in de vorm van columns of ingezonden brieven. 'Gewone' mensen willen gehoord worden en delen daarbij vaak hun meest ongenueanceerde mening omdat het niet overeen komt met hetgeen dat gedeeld wordt door de media aan de hand van de denkbeelden van de zogenaamde elite.²³ Met dit in het achterhoofd zou gesteld kunnen worden dat een populaire krant als *de Telegraaf* dat probeert te schrijven voor 'het gewone volk' maar daarin soms geremd wordt door het professionalisme dat zo'n krant heeft de ruimte biedt voor haar lezers om hun 'ongenuanceerde mening' op te sturen en zelfs te laten publiceren.²⁴

Dat brengt ons tot de kranten die centraal staan in dit onderzoek. Ten eerste is gekozen voor *de Gelderlander*. Dit omdat het een regionale krant is die al sinds 1848 schrijft over en voor een gebied dat voor een groot deel grenst aan Duitsland.²⁵ Toen in 1998 ter ere van het 150-jarige bestaan van *de Gelderlander* een jubileumkrant werd uitgegeven ging een pagina groot artikel dan ook over de grens tussen Duitsland en Nederland die in Gelderland zo'n prominente positie innam.²⁶ In het artikel wordt gesteld dat de bewoners van Gelderland door de eeuwen heen een sterke connectie hadden met de Duitse bevolking van over grens. Dit vooral omdat de bevolking zich veel makkelijker identificeerde met de Duitse boeren dan met de bevolking uit het westen van Nederland.²⁷ In de late 19^e eeuw verdwijnen de Duitse burens echter wel voor een groot deel uit 'het oog en het hart' van de Gelderlanders, dit mede door het nieuwe nationalisme in Duitsland na de eenwording van 1871.²⁸ Toch eindigt het artikel met het concluderen dat de grensovergang tegenwoordig open is en men zonder spanning heen en weer gaat. Voor het onderzoek zou dit wellicht kunnen betekenen dat de Gelderse bevolking, dus ook *de Gelderlander* over het algemeen misschien een stuk positiever was ten opzicht van de Duitse hereniging dan de andere kranten. Dit zou suggereren dat de columns en ingezonden brieven naar *de Gelderlander* aan de milde kant zullen zijn en wellicht zelfs positief over de Duitse hereniging.

¹⁸ Jürgen Hess & Friso Wielenga, *Duitsland en de democratie 1871-1990* (Amsterdam, 1994), 9-23; Jürgen Hess & Friso Wielenga, *Duitsland in de Nederlandse pers – altijd een probleem? Drie dagbladen over de Bondsrepubliek 1969-1980* (Den Haag, 1982), 111.

¹⁹ Ben Knapen, *Burgers en hun media: over publieke opinie, elite en mediawijsheid* (Nijmegen, 2008), 6.

²⁰ Knapen, *Burgers*, 7.

²¹ Ibidem.

²² Ibidem, 14.

²³ Ibidem, 13-16.

²⁴ Ibidem, 8.

²⁵ '150 jaar De Gelderlander 1848-1998: 20 juni 1998 jubileumkrant De Gelderlander', *De Gelderlander* (20 juni, 1998).

²⁶ Remy Wehlberg, 'De grens was een avontuur', *De Gelderlander* (20 juni, 1998), 7.

²⁷ Wehlberg, 'De grens', 7.

²⁸ Ibidem.

De tweede krant die onderzocht zal worden, *de Telegraaf*, werd in 2009 getypeerd door Mariëtte Wolf als een krant die als geen enkele andere krant over het vermogen beschikt om zich te vereenzelvigen met haar lezers. Zij ziet *de Telegraaf* als een krant die zich vooral richt op de sentimenten onder de bevolking en hier ook niet geheimzinnig over doet.²⁹ De krant bestaat sinds 1893 en heeft al vroeg een 'populistisch' karakter gekregen en in eerste instantie vooral vanwege haar negatieve uitlating ten opzichte van Duitsland ten tijden van de Eerste Wereldoorlog na een conflict tussen de 'populistische' directeur Holdert en de 'positievere' schrijfster Andriessen. De krant zou daarna nog verder in opspraak komen door de ruimte die de NSB kreeg in de krant ten tijden van de Tweede Wereldoorlog.³⁰ Na de Tweede Wereldoorlog kreeg de krant eerst veel last met het imago van een collaborerende krant die zelfs tot 1949 een persverbod had. In het restant van de twintigste eeuw zou de krant echter uitgroeien tot de grootste van Nederland die vooral bekend zou worden als de krant voor het 'gewone volk.'³¹ In het kader van het onderzoek is het te verwachten dat de meest sentimentele brieven en columns in *de Telegraaf* zullen worden gepubliceerd. Een negatieve *image* van Duitsland werd in 1982 al in *de Telegraaf* geconstateerd door Hess & Wielenga³² en dit is ook de verwachting voor de columns en ingezonden brieven in de periode 1989-1990.

De derde en laatste krant die een rol vervult in dit onderzoek is *de Volkskrant*. Van origine een Rooms-katholieke krant, vanaf de jaren '60 wordt het steeds meer een krant die haar katholieke wortels loslaat en zich gaat richten op het hoogopgeleide publiek in Nederland.³³ De krant staat daarbij bekend als één van de Nederlandse kwaliteitskranten die een breed en pluriform karakter heeft.³⁴ Met het oog op het over het algemeen kritische en hoogopgeleide publiek van deze krant zijn de verwachtingen voor dit onderzoek dat de meeste columns en ingezonden brieven eerder een positief beeld van Duitsland willen scheppen en kritiek zullen hebben op de populaire gedachte dat de Duitse democratie in gevaar zou komen.

Nu dat de kranten in beeld zijn gebracht zal er kort ingegaan worden op het onderzoek doen naar opiniestukken in kranten *an sich*. In het eerder genoemde werk van Hess en Wielenga uit 1982: *Duitsland in de Nederlandse pers: Altijd een probleem?* wordt uitgebreid ingegaan op de manier waarop zij te werk zijn gegaan. Zij stellen dat personderzoek vooral het terrein is van de sociale wetenschap, hoewel de geschiedwetenschap bij uitstek de richting is die het meeste brononderzoek doet.³⁵ Hess en Wielenga raden historici aan om bij het doen van een personderzoek zich dan ook vooral te baseren op onderzoekstechnieken die buiten hun vakgebied liggen, namelijk vooral in de sociale wetenschappen waar veel empirischer met bronnen wordt omgegaan. Daarbij leggen zij het belang vooral bij de objectiviteit van het onderzoek dat altijd behouden moet worden.³⁶ In 1980 schreef Klaus Krippendorff een handboek voor het doen van een inhoudelijke analyse van onder andere kranten. Krippendorff ziet inhoudsanalyse als een

²⁹ Mariëtte Wolf, *Het geheim van de Telegraaf: Geschiedenis van een krant* (Amsterdam, 2009), 482.

³⁰ Wolf, *Het geheim*, 124-293.

³¹ Ibidem, 341-400 & 466-470.

³² Hess, *Altijd een probleem?*, 111.

³³ Joan Hemels (red.), *De emancipatie van een dagblad: geschiedenis van de Volkskrant* (Baarn, 1981); Frank van Vree, *De metamorfose van een dagblad: een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant* (Amsterdam, 1996).

³⁴ Annet Mooij, *Dag in, dag uit: een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant vanaf 1980* (Amsterdam, 2012), 5.

³⁵ Hess, *Altijd een probleem?*, 15.

³⁶ Ibidem.

tool om kennis op te doen, nieuwe inzichten te bieden en om feitelijkheden te representeren. Dit instrument moet vooral betrouwbaar zijn, andere onderzoekers zouden op een ander moment met een zelfde soort onderzoek op de zelfde resultaten moeten uit komen.³⁷ Op basis hiervan zijn er twee analyse schema's ontwikkeld die u vindt in de bijlagen. Een voor een analyse per individueel artikel, een tweede voor een analyse van de artikelen per krant. (Bijlagen 1 en 2)

Hoofdstuk 1: Nederland en Duitsland 1980-1990 – Vrienden of rivalen?

De relatie tussen Duitsland en Nederland is er altijd een geweest van pieken en dalen. Enerzijds is Nederland altijd de luchtpijp naar de Noordzee geweest voor de Duitse gebieden en hebben de Nederlanders en Duitsers door de eeuwen heen genoten van deze handelsrelatie en daarbij hadden de Nederlanders vaak ontzag voor de Duitse wetenschap en cultuur. Anderzijds zorgde de groei van Duitsland als politiek machtscentrum sinds de Duitse eenwording van 1871 en met name de latere agressie van deze grote buur tot veel argwaan bij de Nederlandse bevolking.³⁸ Het is dus niet gek dat er over de relatie tussen Nederland en zijn buurland Duitsland door de jaren heen duizenden pagina's aan literatuur geschreven zijn. Denk bijvoorbeeld alleen al aan bijna alle werken van historici als Friso Wielenga en Jacco Pekelder en het befaamde Clingendael-rapport. In het volgende hoofdstuk zal er getracht worden om deze uiteenlopendheid van literatuur te distilleren tot een historische context van de Nederlands-Duitse betrekkingen tussen 1980 en 1990 betreft politiek-psychologisch niveau (bestudering van psychologie van leiders en de kennis, het gedrag en de attitudes van kiezers) en betreft de beeldvorming van Duitsland bij de bevolking van Nederland in de media. Daarbij zal er een selectie van sleutelmomenten van de Duitse hereniging gepresenteerd worden die als richtlijnen zullen dienen voor het krantenonderzoek.

Grote momenten als het proces van de Duitse eenwording met uitspattingen van agressie tussen voornamelijk Pruisen en Oostenrijk, de Frans-Duitse oorlog van 1871, de Eerste Wereldoorlog en natuurlijk de Tweede Wereldoorlog als dieptepunt hebben diepe krassen aangebracht in de relatie tussen de Nederlanders en hun Duitse burens.³⁹ Het beeld van Duitsland van Nederlanders werd ten tijden van de Koude Oorlog dan ook blijvend gedomineerd door de gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog, voornamelijk door de rechtse kranten zoals de Telegraaf.⁴⁰ Aan de andere kant echter is de relatie tussen Duitsland en Nederland zeer hecht geworden na de Tweede Wereldoorlog dankzij ondernemingen als de EEG, de NAVO en de EU, wederzijdse economische afhankelijkheid en de vreedzame politieke betrekkingen tussen de twee landen.⁴¹

De jaren tachtig en negentig liggen wat dat betreft precies in het midden, tussen de traumatische gebeurtenis van de Tweede Wereldoorlog en de verwerking daarvan en de normalisering van de relatie tot

³⁷ Klaus Krippendorff, *Content analysis: An introduction to its methodology* (Beverly Hills, 1980), 21.

³⁸ Wielenga, *Vijand tot bondgenoot*, 14-15.

³⁹ Jan Vis & Gebhard Moldenhauer (red.), *Nederland en Duitsland: Elkaar kennen en begrijpen* (Assen, 2001) 354-366; Jürgen Hess & Friso Wielenga, *Duitsland in de Nederlandse pers – altijd een probleem? Drie dagbladen over de Bondsrepubliek 1969-1980* (Den Haag, 1982), 121-125; Jürgen Hess & Friso Wielenga (red.), *Duitsland en de democratie 1871-1990* (Amsterdam, 1994), 7-19.

⁴⁰ De Roode, *Seeing Europe*, 233-234.

⁴¹ Rijksoverheid, 'Betrekkingen Nederland- Duitsland'

<<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/betrekkingen-met-nederland/inhoud/duitsland>> [geraadpleegd op 21-04-2016]; Wielenga, *Vijand tot bondgenoot*, 398-399.

uiteindelijk een van de meest hechte bondgenootschappen van Europa en misschien wel de wereld.⁴² Dit maakt het tot een interessante periode op zich, gezien de gezaghebbende historici stellen dat in deze periode de normalisering de boventoon begon te spelen terwijl er tegelijkertijd omtrent de val van de muur, de Duitse eenwording en de kille reactie van de Nederlandse politiek hierop de politiek-psychologische situatie enigszins leek te verkillen zoals blijkt uit het onderstaande stuk.

1.1: De politiek-psychologische relatie tussen Nederland en Duitsland.

Wat dat betreft laat de politiek-psychologische relatie tussen Nederland en Duitsland sinds 1969 de bovengenoemde tweestrijd mooi in beeld komen. Vanaf de Machtswechsel van 1969 diende zich een nieuwe fase in de relatie tussen Nederland en Duitsland aan. Het binnen- en buitenlandse beleid van de sociaal-liberale coalitie van Heinemann en Brandt zorgde ervoor dat de Bondsrepubliek in een positief daglicht kwam te staan. Daarbij bekoelde ook de gevoeligheid van links Nederland ten opzichte van de Bondsrepubliek vanwege de verbetering van de BRD's relatie met de socialistische DDR. Ten derde vervaagde de Nederlands-Duitse grens als politiek-culturele scheidslijn van West-Europa ten opzichte van Midden-Europa en werd Duitsland gedurende de jaren zeventig steeds meer gezien als een 'normale' westerse democratie.⁴³ De opiniepeilingen uit de jaren zeventig en tachtig bevestigen dit beeld en er zou voorzichtig geconcludeerd kunnen worden dan de Nederlands-Duitse politiek-psychologische verhoudingen vanaf de jaren zeventig tot in de vroege jaren negentig een betrekkelijk rustig en weinig problematisch beeld vertoonde.⁴⁴

Dat dit beeld echter gevoelig was voor turbulentie blijkt wel uit verschillende momenten tussen 1969 en 1995 waarbij het Nederlandse waarnemingspatroon en de publieke opinie grilligere karaktertrekken vertoonde dan het eerder genoemde beeld zou suggereren.⁴⁵ Met name de pogingen van de West-Duitse regering om zich te beschermen tegen radicaal links én rechts, bijvoorbeeld in 1972 via het *Radikalenerlass*, werden gezien als illiberaal van aard. Hoewel het commentaar in Nederland vooral vanuit in linkse minderheid kwam leek het wel alsof er een golf van anti-Duitse gevoelens over Nederland spoelde die ook het Nederlandse politieke midden bereikte.⁴⁶ Andere voorbeelden van dit soort momenten van onbehagen en irritatie zijn het Duitse Joegoslavië-beleid, de overname van Fokker, de Clingendael-enquête, de 'Ik ben woedend'-actie en de Lubbers-kwestie.⁴⁷ Op dit soort momenten werden de uitingen van irritatie vanuit de publieke opinie niet per definitie gekenmerkt door oorlogsherinneringen. Veel meer lag de nadruk op het gevoel van groeiende afhankelijkheid ten opzichte van de steeds krachtigere en zelfbewuste Bondsrepubliek die steeds meer politiek-economisch gewicht begon te dragen op het Europese toneel.⁴⁸

De algemene tendens in vrijwel alle literatuur die tot nu toe in dit werk is behandeld wat betreft de verhoudingen tussen Nederland en zijn grote Duitse buur is dat hoewel de normalisering het voortouw nam vanaf de jaren zeventig, er veel momenten waren door de jaren zeventig, tachtig en negentig waarbij de Nederlandse publieke opinie zeer gevoelig was voor anti-Duitse sentimenten. Dus hoewel het over het

⁴² Vis & Moldenhauer (red.), *Nederland en Duitsland*, 234-238.

⁴³ Wielenga, *Vijand tot bondgenoot*, 392-393; Hess, *Duitsland en de democratie*, 210.

⁴⁴ Wielenga, *Vijand tot bondgenoot*, 393.

⁴⁵ Ibidem, 393.

⁴⁶ Ibidem, 394.

⁴⁷ Ibidem, 396.

⁴⁸ Ibidem, 394; De Roode, *Seeing Europe*, 93; Vis & Moldenhauer (red.), *Nederland en Duitsland*, 369-370.

algemeen zeker niet slecht gesteld was met de politiek-psychologische relatie met Duitsland waren er momenten waarop het beeld gauw weer verzuurde, mede dankzij de trauma's van de Tweede Wereldoorlog maar nog veel meer door het veranderende zelfbeeld van Nederland dat na de Tweede Wereldoorlog zag dat Den Haag steeds minder invloed uitoefende op de Europese integratie en handelsmarkt vooral ten opzichte van Duitsland.⁴⁹ Dit uitte zich in de betrekkingen gezien Nederland aan de ene kant de noodzaak van een goede relatie met Duitsland voor haar eigen modernisering inzag maar aan de andere kant Duitsland op afstand wilde houden uit vrees voor het verliezen van nationale zelfstandigheid.⁵⁰

Specifiek ten tijden van de val van de muur en de weg naar de hereniging eind jaren tachtig/begin jaren negentig komen er weer twijfels opborrelen over de veiligheid met betrekking tot Duitsland. Dit ging onder andere gepaard met de revisie van de rol van Duitsland in de oorlog die in Duitsland zelf in de jaren tachtig een grote rol speelde.⁵¹ Wederom is het de vraag in hoeverre het hier echt om angst ging wat betreft de Duitse democratie of dat de angst voor Duitsland als wankelende gigant eerder lag bij de zorgen om de West-Europese integratie, die zo ver gekomen was en met een hereniging met het oosten in gevaar kon komen.⁵² Lubbers en zijn kabinet waren bijvoorbeeld niet bepaald positief over de hereniging maar legden daarbij vooral de nadruk op het feit dat Europa moest waken dat de Duitse integratie ten opzichte van West-Europa niet verloren zou gaan. Hierin speelde ook de steeds kleinere invloed van Den Haag een grote rol.⁵³ Hoe dan ook deed dit het beeld van Duitsland in de publieke opinie wederom wankelen, had dit wankelende beeld ook een effect op het beeld van Duitsland in de Nederlandse media?⁵⁴

1.2: Beeldvorming van Duitsland in de Nederlandse media.

De fluctuaties wat betreft het politiek-psychologische beeld van Duitsland en de publieke opinie zijn sterk verbonden met de media. De algemene tendens in de Nederlandse media, vooral vlak na de Tweede Wereldoorlog was dat Duitsland 'niets goed kon doen', de democratie bleef een heikel punt en er was commentaar op de steeds dominantere positie van Duitsland.⁵⁵ Wel is er een erg groot verschil tussen kranten en verandert het beeld in de media ook veel met de tijd. Direct na de Tweede Wereldoorlog is er nog erg veel algehele argwaan en zelfs aversie ten opzichte van Duitsland, ook kranten als het *NRC*, *Trouw* en *de Volkskrant* waren sceptisch ten opzichte van de toekomst van de Duitse democratie⁵⁶ Door de twintigste eeuw heen werd dit beeld wel steeds genuanceerder.⁵⁷

Over het algemeen waren de gangbare week- en dagkranten al vrij snel na de Tweede Wereldoorlog overwegend positief over Duitsland en hoopten ze dat de democratie de boventoon zou voeren.

⁵⁸Conservatievere bladen als *de Telegraaf* en *Elsevier* waren kritischer over Duitsland en zijn democratie. Zij dachten symptomen te kunnen ontdekken van een opkomend Duits neutralisme waarbij Duitsland zich

⁴⁹ Vis & Moldenhauer (red.), *Nederland en Duitsland*, 347-352, 366-368; Wielenga, *Vijand tot bondgenoot*, 410-411.

⁵⁰ Wielenga, *Vijand tot bondgenoot*, 411.

⁵¹ Ibidem, 410.

⁵² Vis & Moldenhauer (red.), *Nederland en Duitsland*, 367.

⁵³ Müller, *Kannitverstan?*, 128-130.

⁵⁴ Hess, *Altijd een probleem?*, 20-21; Müller, *Kannitverstan?*, 128-130.

⁵⁵ Hess, *Altijd een probleem?*, 20-21.

⁵⁶ Müller, *Kannitverstan?*, 134.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Ibidem, 127.

steeds meer afzette van haar westerse bondgenoten en ander soort contacten zocht met bijvoorbeeld de Centraal-Europese landen (*Mitteleuropa*) en de Sovjet-Unie. Daarbij zou de BRD westerse interesses op het spel zetten en daardoor de deur openen voor Russische invloed in Europa.⁵⁹

Positievare bladen als de *Volkskrant*, *NRC*, *Parool* en *Trouw* waren vooral tevreden over de normalisatie van de relatie tussen de Oost- en West-Europese staten en daarbij dat hierbij de trouw ten opzichte van West-Europa niet in twijfel kwam te staan. Bonn voerde een evenwichtige politiek uit, geen machtspolitiek. Dit was belangrijk voor de Nederlandse opinie in de media omdat Nederlanders graag een morele maatstaaf aan internationale politiek leggen. In de jaren tachtig beoordeelden de eerder genoemde bladen positief over Schmidts houding ten opzichte van de intensivering van de Koude Oorlog. Schmidt deed niet mee aan het opklaaien van het conflict en probeerde de dialoog tussen Oost en West niet af te laten zakken. Zo ging hij onder andere naar Moskou en de Nederlandse bladen waren zeer positief over deze houding vanuit Bonn. De publieke opinie deelde deze positieve houding ten opzichte van de buitenlandse politiek van Schmidt.⁶⁰

De in de vorige alinea genoemde bladen waren wat betreft de val van de muur en de Duitse hereniging over het algemeen zeer genuanceerd en vooral vergeleken met andere Europese bladen gematigd in hun mening over een herenigd Duitsland. Hoewel niet helemaal zonder angst spraken ze over het algemeen over de hereniging als een onontkoombaar proces waar Europa vanzelf aan zou wennen. "Niemand vindt het in eerste instantie fijn als er bij de burens een grote flat gebouwd wordt die de zon uit de tuin weert" werd er geschreven in het *NRC*, maar alles went.⁶¹ Een ander voorbeeld is een artikel in *de Trouw*, waarin gewaarschuwd wordt dat de Duitse politiek niet de Europese maar de Europese politiek de Duitse politiek bepalen moet. Later in het artikel geven ze echter wel een blijk van vertrouwen ten opzichte van het verenigde Duitsland door te pleiten voor een permanente plek voor Duitsland in de Veiligheidsraad van de VN.⁶²

Vooraf direct na de Tweede Wereldoorlog en midden jaren zeventig bleven Duitsland en democratie bleven twee begrippen met een discutabele samenhang, van veiligheid en stabiliteit werd in de Nederlandse media nog niet gesproken.⁶³ Bladen als het *NRC* en *de Volkskrant* lieten een soort golfbeweging zien wat betreft hun 'Duitslandbeelden'. Hoewel overwegend positief en nuancerend konden zij ook kritisch zijn op bepaalde handelingen van de Duitse overheid, met name in de jaren zeventig.⁶⁴ Opvallend is dat *de Telegraaf* hierin afwijkt. Bij *de Telegraaf* was men na 1969 maar weinig kritisch over Duitsland en werd bijvoorbeeld in de jaren zeventig de kritiek op de houding van de BRD ten opzichte van rood terreur afgedaan als radicaal-linkse onzinnigheid.⁶⁵ *De Telegraaf* is echter ook nauwelijks positief over de Duitse buur. Hiermee laat zij vooral een 'glad' Duitslandbeeld zien. Zij leggen vooral veel nadruk bij de economische afhankelijkheid van het West-Duitse economische beleid.⁶⁶

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Ibidem, 127-128.

⁶¹ Ibidem, 130-132.

⁶² Ibidem, 132.

⁶³ Ibidem, 135.

⁶⁴ Hess, *Altijd een probleem?*, 112-118.

⁶⁵ Ibidem, 117.

⁶⁶ Ibidem, 112-118.

Al met al lijken vooroordelen over Duitsers, Duitsland en de Duitse democratie nauwelijks tot uiting te komen in de media die door de literatuur heen vooral wordt gekarakteriseerd als gematigd, nuancerend en neutraal. Tijd is vooral belangrijk, het duurde een tijd voordat de bril van de oorlog af ging. Vooral vanaf 1969 grote breuk en met de komst van (West-)Duitsland in de NAVO wordt het proces van vijand tot bondgenoot formeel afgesloten. Hierdoor werd de angst voor herhaling van agressie vanuit Duitsland steeds minder.⁶⁷ Dit maakt het des te interessanter om te duiken in de columns en ingezonden brieven van de periode omtrent de Duitse hereniging om te zien of deze tendens ook terug te vinden is in deze uitingen van de lezers van *de Telegraaf*, *de Volkskrant* en *de Gelderlander*.

1.3 Sleutelmomenten in het proces van de hereniging.

Aangezien de drie bladen die geselecteerd zijn voor dit onderzoek dagbladen zijn is het onmogelijk om binnen dit onderzoek op zoek te gaan naar alle ingezonden brieven en columns omtrent de Duitse hereniging tussen het moment van de val (9 november, 1989) tot en met de daadwerkelijke hereniging en de dagen erna (oktober 1990). Daarom zal erg steekproefsgewijs gewerkt moeten worden met een aantal sleutelmomenten in het proces van de hereniging die waarschijnlijk de grootste stroom aan ingezonden brieven en columns hebben veroorzaakt. In dit laatste gedeelte van het eerste hoofdstuk zal ik aan de hand van literatuur zeven sleutelmomenten selecteren. Vervolgens zullen deze sleutelmomenten gebruikt worden om effectiever op zoek te gaan naar de reacties van Nederlandse burgers in deze kranten. Er zal krantenonderzoek plaatsvinden naar de zeven geselecteerde data plus zeven dagen uitloop. Bijvoorbeeld de val van de muur op 9 november, plus zeven dagen.

De volgende zeven sleutelmomenten zijn gekozen:

- Val van de Berlijnse muur (9 november, 1989) – Val van de muur, onderdeel van de val van het Sovjet-communisme in Europa. De DDR was vrij laat vergeleken met landen als Polen en Hongarije maar na hevige demonstraties en problemen binnen de partij valt de muur en wordt er gepleit voor verandering.⁶⁸ Overduidelijk zal dit leiden tot reacties in de kranten, vooral omdat voorafgaand aan de val al plannen waren besproken wat betreft de hereniging van Duitsland.
- Presentatie van Kohls 10-Punten-Plan (28 november, 1989) – Kohl laat de *Ostpolitik* varen en neemt het initiatief om de twee Duitslanden te herenigen. Hij verrast iedereen met dit stuk waarin hij de deur tot hereniging openzet maar wel duidelijk maakt dat dit een stapsgewijs proces zal zijn.⁶⁹ De hereniging staat nu dus officieel op de planning voor beide Duitslanden, het idee van een hereniging wordt steeds meer de praktijk.
- Bezoek Kohl aan DDR (18 december, 1989) – De hereniging komt steeds dichterbij, duizenden DDR-burgers ontvangen vol lof de bondskanselier van de westerse burens in Dresden. Zijn populariteit in het oosten wees op een doorbraak, de hereniging zou er komen.⁷⁰ De opinie in zowel Oost- als West-Duitsland is steeds fortuinlijker wat betreft de hereniging.

⁶⁷ Müller, *Kannitverstan?*, 145-146.

⁶⁸ Pekelder, *Nederland en de DDR*, 387-391.

⁶⁹ Ruud Slootboom, *Van de bouw tot de val van de muur: Bondsrepubliek en DDR, 1961-1989* (Amsterdam, 1998), 81-83.

⁷⁰ Slootboom, *Van de bouw tot de val*, 82-83.

- Volkskammervoorverkiezingen (18 maart, 1990) – De eerste echte democratische verkiezingen van de DDR. De verkiezingen zouden leiden tot een groot verlies van macht van het oude regime dat het afgelopen jaar al veel te verduren had gehad. De resultaten waren belangrijk voor de hereniging omdat het niet alleen liet zien dat de politiek van de DDR geïnteresseerd was in de hereniging maar dat hier nu ook stappen naar gemaakt konden worden.⁷¹ Daarbij heeft de winnaar, de CDU, nauwe banden met haar West-Duitse tegenhanger, dit zal de hereniging verspoedigen.
- Monetaire unie Duitsland & ontmoeting Kohl en Gorbatsjov (1 juli, 1990) – De D-mark werd officieel het betaalmiddel van de DDR, een van de laatste stappen richting de hereniging: namelijk voorbereiding op grondwettelijke toetreding Oost-Duitse deelstaten.⁷² Daarbij ontmoette Kohl Gorbatsjov in Rusland en als gevolg staakte Gorbatsjov zijn verzet tegen het NAVO-lidmaatschap van het nieuwe Duitsland.⁷³
- Twee-plus-Vier-verdrag (12 september, 1990) – Volledig herstel van de Duitse soevereiniteit werd een feit. Vijfenvijftig jaar na de Tweede Wereldoorlog kwam er eindelijk formeel eind van geallieerde overheersing. Een van de laatste stappen richting het Duitse herenigingsproces.⁷⁴
- Officiële hereniging Duitsland (3 oktober, 1990) – Feest in Berlijn en de rest van Duitsland, na maanden van onzekerheden en voorbereidingen is wat voor onmogelijk werd gehouden de realiteit geworden, Duitsland is herenigd.⁷⁵ Maar wat heeft de toekomst in het verschiet voor het herenigde Duitsland? Hoe zal het vergaan met hun democratie en hun diplomatieke relaties?

Hoofdstuk 2: Meningsuiting in de krant: Ingezonden brieven, redactioneel commentaar en columns – Stem van het volk?

Binnen een democratie is er een bijzondere relatie met de media en de manier waarop deze de publieke opinie verbeeldt en andersom hoe publieke opinie de media vormt. Binnen een democratie wordt persvrijheid en de vrijheid van meningsuiting daarin als een essentieel onderdeel gezien.⁷⁶ Daarbij zijn er (media)geleerden geweest die daarbij de meningsuiting in kranten, zoals ingezonden brieven en columns hebben beschreven als de tuin waarin democratie bloeit.⁷⁷

Echter, zoals al eerder is beschreven zijn de publieke opinie en de media niet hetzelfde. Ze hebben wel veel invloed op elkaar, hierbij is het publiek van een krant ook zeer belangrijk. De krant schrijft richting de 'consument' die zij wilt bereiken.⁷⁸ Daarbij is er nog een verschil tussen publieke opinie en gepubliceerde opinie, soms worden zaken in de kranten zeer negatief afgebeeld terwijl de samenleving zelf diezelfde zaken

⁷¹ Peter Quint, *The imperfect union: constitutional structures of German unification* (Princeton, 1997), 17-18.

⁷² Slootboom, *Van de bouw tot de val*, 85.

⁷³ Ibidem, 84.

⁷⁴ Hagen, *German History*, 402.

⁷⁵ Slootboom, *Van de bouw tot de val*, 85.

⁷⁶ Dominic Lasorsa, 'Effects of newspaper competition on public opinion diversity', *Journalism & Mass Communication Quarterly* 68 (1991), 38-47, alhier 38-40.

⁷⁷ Lindsay Horan & Michael Slater, 'Evaluating public discourse in newspaper opinion articles: Values-framing and integrative complexity in substance and health policy issues', *Journalism & Mass Communication Quarterly* 84 (2007), 58-74, alhier 59-60.

⁷⁸ Knapen, *Burgers*, 6-7.

niet als negatief ervaart.⁷⁹ Kortom de inhoud van kranten is niet een letterlijke weerspiegeling van de publieke opinie en het beeld dat de kranten laat zien wordt sterk beïnvloed door de heersende opvattingen van dat moment. Daarnaast heb je te maken met meerdere motieven die een krant leiden, naast het brengen van actualiteit, zoals bijvoorbeeld met commercie en met de zogenaamde journalistieke beroepscode of professionaliteit.⁸⁰ Dit zal dan ook per krant verschillen. In de onderlinge concurrentie tussen kranten speelt publieke opinie een grote rol. Kranten publiceren wat hun publiek wil lezen en dit bepaalt dus voor een groot deel hun inhoud.⁸¹

Er zijn wat dat betreft beperkingen bij het onderzoeken van meningsuiting in kranten. Ingezonden brieven en columns zijn bijvoorbeeld selectie van de krant zelf. Dit betekent dus bij voorbaat al dat het hier niet gaat om een open forum (ondanks het feit dat de *Volkskrant* wel een rubriek heeft die *Open forum* heet) en dat er een selectief proces heeft plaatsgevonden.⁸² Op basis waarvan is die selectie? Dit laat dus niet simpelweg de publieke opinie zien. Wat betreft redactioneel commentaar is het interessant om te zien wat een redactie als geheel voor een mening verkondigt maar ook over deze mening zal zeer goed gedacht zijn over de manier waarop het aansluit bij de rest van de krant.

Al met al vertelt dit ons dat het onmogelijk is om aan de hand van dit krantenonderzoek uitspraken te doen over de publieke opinie in Nederland wat betreft de Duitse hereniging en hoe de Nederlandse bevolking in haar geheel het vooruitzicht van een herenigd Duitsland tot zich nam. Gelukkig is dit niet per definitie het doel van dit onderzoek. Iets waar onderzoek doen naar meningsuiting in kranten namelijk wel erg goed voor is, is het tonen van een beeld. Wat leefde er in die tijd onder de lezers en de schrijvers van een krant. Het wordt gemakkelijker om je in te leven in een ander, in dit geval de Nederlandse burgers ten tijden van de Duitse hereniging, als je kan lezen over hun eigen persoonlijke ervaringen en dit gebeurt bij ingezonden brieven en columns.⁸³ Het eigenbelang van de schrijver wordt het meest duidelijk in het soort artikelen waar de mening van de schrijver centraal staat en op die manier kan er in dit onderzoek gebruik gemaakt worden van de meningen van verschillende schrijvers in de drie geselecteerde kranten om vraagtekens te zetten bij het beeld van de Duitse hereniging als een nagenoeg probleemloze aangelegenheid die nu vooral in het teken staat van feest en het verslaan van de Sovjet-Unie en het communisme die nu vaak in de Nederlandse schoolboeken gepresenteerd wordt.

Hoofdstuk 3: Publieke opinie in drie Nederlandse kranten – Angst voor Duitsland?

Om tot een goed, representatief en betrouwbaar beeld te kunnen komen van de verschillende kranten is er uitvoerig geanalyseerd. Dit is gebeurd aan de hand van de twee, eerder genoemde, analyse schema's. Er is gekozen om eerst elk artikel individueel te analyseren. Door af te vragen wie het artikel geschreven heeft, waar het in de krant staat, waar de schrijver inhoudelijk op ingaat en dan vooral welke toon de schrijver

⁷⁹ Ibidem, 6.

⁸⁰ Ibidem, 10-11.

⁸¹ Lasorsa, 'Effects of newspaper', 46-48.

⁸² Karin Wahl-Jorgensen, 'Letters to the editor as a forum for public deliberation: modes of publicity and democratic debat', *Critical Studies in Media Communication* 18 (2001), 303-320, alhier 303-304.

⁸³ Wahl-Jorgensen, 'Letters to the editor', 317.

aanslaat of wat de tendens van het artikel is kon het vervolgens ingedeeld worden als zeer negatief, overwegend negatief, nuancerend/neutraal, overwegend positief of zeer positief over de Duitse hereniging. De nadruk ligt hier op emotie en meningsuiting. Er is daarom ook gekozen om eerst per krant te werken en pas in de conclusie te vergelijken, dit omdat het in eerste instantie meer gaat over het beeld dat elke krant op zich creëert en dan pas hoe die beelden zich tot elkaar verhouden. De analyse schema's vindt u in de bijlagen.

3.1 De Gelderlander

Wat in het eerste opzicht opvallend is aan de meningsuiting in de *Gelderlander* is dat het vooral bestaat uit redactioneel commentaar. Hier en daar wordt er wel eens een column geplaatst daarbij is er redelijk weinig ruimte voor lezersbrieven. De meeste lezersbrieven en columns gaan over lokaal nieuws, wat op zich logisch is gezien het een regionale krant is. Uiteindelijk zijn er over de hele periode twaalf relevante artikelen gevonden in de *Gelderlander*, waarvan een groot deel redactionele commentaren (zeven van de twaalf).

Wat echter nog opvallender is, is de inhoud van de *Gelderlander*, met name die van het redactioneel commentaar. Het is namelijk behoorlijk negatief over de hereniging van Duitsland. Vooral in de eerste maand na de val van de muur toont de redactie zich angstig voor de grote veranderingen, beroepen zij op waakzaamheid voor politieke en economische veranderingen, waarschuwen zij voor onbalans in Europa en zijn er zelfs sporen van angst voor Duits nationalisme aan te treffen.⁸⁴ Dit lijkt nog eens bevestigd te worden door de keuze van de redactie om een column van de grote eenwording scepticus Conor Cruise O'Brien te plaatsen.⁸⁵ Een andere interessant column komt van de hand van Rink Drost die op 22 december 1989 stelt dat de hereniging moet worden vertraagd, dat de DDR er eerst politiek en economisch bovenop geholpen moet worden en dat de bevolking van de DDR zelf niet eens staat te popelen om te herenigen. Hij verwijt hierbij Duitse kranten als *Bildzeitung* en *Frankfurter Allgemeine* ervan dat zij schrijven alsof de hereniging onvermijdelijk is. Hij betwijfelt of een hereniging überhaupt wenselijk is vanuit het perspectief van de DDR.⁸⁶ Dit komt overeen met wat Pekelder stelde over Nederlanders die een voorkeur hadden voor een onafhankelijke DDR.⁸⁷ Nu is het gemakkelijk om achteraf te stellen dat de columns en de redactionele commentaren geplaatst werden met voorbedachten rade vanuit de redactie, maar je zou dus wel kunnen stellen dat de leden van de redactie van de *Gelderlander* ofwel zelf behoorlijk wantrouwig waren ten opzichte van de Duitse hereniging, ofwel het idee hadden dat er onder hun klantenbasis deze gevoelens woelden en dat dit soort stukken aansloten op deze gedachtegang.

Een grote ommezwaai vindt plaats een dag na de column van Drost, wanneer er in het redactioneel commentaar wordt gesproken over de ontwikkelingen in Roemenië en dit in het daglicht wordt gezet van een

Het is moeilijk te verdragen, dat de dag van gisteren, waarin tevens in Berlijn de opening van de Brandenburger Tor de definitieve doorbraak symboliseerde, die Oost-Westeuropa naar elkaar hebben gemaakt, dat die prachtige dag ook nog zoveel angst en verdriet moest brengen in de zuidelijker flank van hetzelfde Europa. Dat verdriet kan echter niet meer de zekerheid wegemen, dat Europa en de wereld aan het begin staan van een veelbelovende episode. Tal van gevaren dreigen nog wel. De Sovjetunie zelf staat nog een riskante revolutie te wachten, die de meeste van haar satellietstaten al hebben doorgemaakt. En de Duitse hereniging zal een gecontroleerd proces moeten blijven. Maar de wil om tot een betere wereld te komen, is opeens op zoveel plaatsen en zo brede bevolkingslagen geactiveerd, dat Kerstmis 1989 een feest van gerechtvaardigde hoop mag zijn.

⁸⁴ 'Waakzaamheid', *Gelderlander* (11 november 1989), 3; 'Europa', *Gelderlander* (13 november 1989), 3; 'Duitsland', *Gelderlander* (29 november 1989), 3.

⁸⁵ Conor Cruise O'Brien, 'Communisme maakt plaats voor nationalisme in het Oostblok', *Gelderlander* (1 december 1989), 6.

⁸⁶ Rink Drost, 'Eenheidsgedram slecht voor Duitse eenheid', *Gelderlander* (22 december 1989), 5.

⁸⁷ Pekelder, *Nederland en de DDR*, 415.

hoopvolle ontwikkeling van de democratie in de Oostblok. (Zie tekst hiernaast)⁸⁸ Hierbij wordt de Duitse hereniging in een adem genoemd met de hoopvolle democratisering van het Oostblok. Dit steekt sterk af ten opzichte van de veel negatievere uitingen in de eerder genoemde drie stukken redactioneel commentaar. Dit meer neutrale/positieve perspectief op de hereniging zet door in maart 1990 na de eerste vrije verkiezingen van de DDR. Dan schrijft de redactie onder andere dat het stemlokaal een mooie plaats is om de kroon te zetten op de 'volksopstand' die vanuit de DDR gekomen is en dat dit volk maar één ding wilt, een snelle vereniging met West-Duitsland.⁸⁹ Een groot contrast dus met de stukken van een paar maanden eerder. Daarbij daalt de kwantiteit van de artikelen ook, waar er bij de eerste drie sleutelmomenten respectievelijk drie, twee en twee artikelen gevonden werden waarin een mening werd geuit over de hereniging was dit rond 18 maart er maar één. Is het gewenning? Wordt een onderwerp nu eenmaal gauw saai of gewoon en verliest het dan spektakel en urgentie? Ook bij de *Telegraaf* en zelfs de *Volkscrant* lijkt dit te gebeuren. Jan Luijten schrijft in de *Volkscrant* dat dit komt door de Golfcrisis.⁹⁰

Als in juli de monetaire unie in Duitsland voltrekt schrijft de redactie hierover dat de vereniging van de Duitslanden praktisch gerealiseerd is. Ze blijven hier verder redelijk neutraal over, vragen af hoe het sociaal-economisch allemaal zal gaan in Duitsland en Europa en gaan vervolgens vooral in op een eventueel opkomend geschil binnen de NAVO tussen de vredelievende Europeanen en de standvastigere Amerikanen onder Bush.⁹¹

In september 1990 gebeurt er iets interessants, naast het feit dat het twee-plus-vier-verdrag wordt opgeheven (hier wordt geen opiniestuk over gepubliceerd in de *Gelderlander*) wordt er vanuit de Katholieke Universiteit Nijmegen de bundel *Duitsers?!* gepubliceerd. Dit boek is een verzameling van uitspraken van bekende Nederlanders die de Tweede Wereldoorlog hebben meegemaakt en hun kijk op Duitsland en de hereniging. De *Gelderlander* rapporteert hierover in het artikel 'Ik koester geen haat meer tegen de moffen' en schrijft over het boek dat het een 'overwegend somber boekje is geworden.' Daarnaast wordt er geschreven dat vrees voor de dreiging uit het oosten nog steeds groot is bij deze groep bekende Nederlanders en geven ze een aantal voorbeelden, zoals Willem Brakman die stelt dat de Duitsers nu toch nog gewonnen hebben, het economische overwicht van Duitsland zou net zo over de grenzen trekken als de Duitse soldaten tijdens de Tweede Wereldoorlog.⁹² Wat hier zo interessant aan is, is het feit dat het boek heel anders wordt beschreven door de *Volkscrant*, die er een stuk minder cynisch over lijkt te zijn. Het is dus opvallend dat de auteur van het stuk van de *Gelderlander* (niet bekend) het boek in een stuk negatiever daglicht zet dan die van de *Volkscrant*. Meer hierover bij de beschrijving van de *Volkscrant*.

Als op 3 oktober de hereniging officieel gecompliceerd wordt, laten zowel het redactioneel commentaar als een gepubliceerd dagboek van Michael Schwarzkopf uit de DDR toch wederom de over het algemeen cynische trend van de meningsuiting in de *Gelderlander* zien. Met uitzondering van de korte periode aan het begin van 1990, is de tendens dat de meningen gepubliceerd in de *Gelderlander* maar weinig positief zijn over de hereniging en op 3 oktober lijken ze vooral te willen laten zien hoe lastig de BRD het gaat krijgen met het integreren van Oost-Duitsland. In het redactioneel commentaar, getiteld *Duitsland*

⁸⁸ Uit: 'Roemenië', *Gelderlander* (23 december 1989), 3.

⁸⁹ 'Snelle eenheid', *Gelderlander* (19 maart 1990), 3.

⁹⁰ Jan Luijten, 'Het verdrag en de muren in Europa', *Volkscrant* (14 september 1990), 5.

⁹¹ 'Verenigd', *Gelderlander* (2 juli 1990), 3.

⁹² "Ik koester geen haat meer jegens de moffen", *Gelderlander* (13 september 1990), 3.

één, benadrukt de redactie dat het westen van Duitsland niet alleen diep in de buidel zal moeten tasten vanwege het economische verschil dat er is, ook zullen ze volgens de redactie te maken krijgen met hun nieuwe staatsgenoten die veertig jaar in een sociaal en intellectueel isolement hebben geleefd en nog alles moeten gaan leren over democratie, recht, vrijheid, commercie etc.⁹³ Het gepubliceerde dagboek *Cynisme over Duitse eenwording: 'Vandaag slaap ik eens goed uit'* benadrukt deze uiting van de redactie gezien de Oost-Duitse Schwarzkopf beschrijft hoe hij vooral onzekerheden ziet wat betreft zijn toekomst en de feestdag op 3 oktober gebruikt om vooral even uit te slapen.⁹⁴

Al met al is de meningsuiting in de *Gelderlander* behoorlijk negatief te noemen. Er wordt veel gewezen naar het gevaar voor de machtsbalans in Europa die Duitsland zou vormen en er worden vraagtekens gezet bij de capabiliteit van het Oosten van Duitsland om bij het vrije Westen te horen. Vooral economische omstandigheden worden vaak benadrukt. Waar komt dit vandaan? Is dit het resultaat van het leven bij de grens? Anders dan verwacht lijkt de meningsuiting in de *Gelderlander* juist een negatief beeld van de hereniging van de Duitslanden te tonen. Dit is wel opvallend gezien er verwacht werd dat de grensstreek door hun innigere relatie met Duitsers juist meer genuanceerd of positief zou zijn over hun burens. Lastig is wel dat deze conclusie alleen getrokken kan worden op basis van redactioneel commentaar en (door de redactie geplaatste) columns. Er zijn helaas geen ingezonden brieven over de hereniging aangetroffen binnen de onderzoeksperioden. Hoe dan ook is de meningsvorming over de Duitse hereniging in de *Gelderlander* overwegend negatief te noemen.

3.2 De Telegraaf

In de *Telegraaf* is er meer ruimte voor columns en ingezonden brieven dan bij de *Gelderlander* maar nog niet zoveel als bij de *Volkscrant*. Uiteindelijk zijn er binnen de onderzoeksperioden dertien artikelen gevonden. Dit ook omdat lezersbrieven vaak eerder over voetbal of (kritiek op) de Nederlandse politiek gingen dan over grote buitenlandse politieke ontwikkelingen. De tendens bij de *Telegraaf* is over het algemeen, wederom anders dan verwacht, behoorlijk positief. Met name in het redactioneel commentaar en de columns wordt de hereniging gezien als een goed recht voor het Duitse volk en worden onder andere het grote BNP van een verenigd Duitsland, de Europese machtsbalans, de economische situatie van de DDR en het verleden van Duitsland wel genoemd als eventuele gevaren maar vaak worden die genuanceerd door de positieve koers die West-Duitsland op dat moment de afgelopen veertig jaar heeft aangenomen te benadrukken.⁹⁵

Er zijn natuurlijk ook uitzonderingen. Eén die er met kop en schouders boven uitsteekt is een ingezonden brief geplaatst op 2 december. De brief bestaat uit twee zinnen en luidt: "Ein Volk, ein Reich, ein Kohl. Moge onze deze kool nimmer worden gestoofd."⁹⁶ Meneer van Wijk lijkt niet erg gecharmeerd van de pogingen van Kohl om tot een snelle hereniging te komen. Dat dit echter behoorlijk afwijkt van de rest van de

Historisch

Lopend, fietsend of per auto: tienduizenden Oost-Duitsers zijn de afgelopen 24 uur de grens overgetrokken naar West-Berlijn en West-Duitsland om er al dan niet tijdelijk de vrijheid te proeven, die hen in hun eigen land jarenlang werd ontzegd.

Een historische dag.

Toch moet bedacht worden dat de Berlijnse Muur er nog steeds staat en dat het IJzeren Gordijn maar een klein stukje is opengetrokken. Ook is nog niet te voorzien, als deze ontwikkelingen blijven doorgaan, wat daarvan de gevolgen zullen zijn voor de positie van West-Duitsland, voor de stabiliteit in Europa en voor de internationale verhoudingen.

Dit doet echter niets af aan de vreugde die er mag heersen over de jongste stappen in de DDR, die een verdere toenadering tussen Oost en West mogelijk maken en een belangrijke bijdrage vormen aan een verdere ontspanning in de wereld.

⁹³ 'Duitsland één', *Gelderlander* (3 oktober 1990), 3.

⁹⁴ Michael Schwarzkopf, 'Cynisme over Duitse eenwording: 'Vandaag slaap ik eens goed uit'', *Gelderlander* (3 oktober 1990), 11.

⁹⁵ 'Historisch', *Telegraaf* (11 november 1989), 1; 'Duitslanden', *Telegraaf* (14 november 1989), 3.

⁹⁶ D van Wijk, 'Duitsland', *Telegraaf* (3 december, 1989), 2.

meningsuiting in de *Telegraaf* blijkt uit het redactioneel commentaar van drie dagen eerder die redelijk neutraal blijft en het 10-punten-plan van Kohl respecteert als een sterke tactische zet. Wel zeggen ze dat het belangrijkste is dat Duitsland met het westen verbonden blijft.⁹⁷

Nog meer dan bij de *Gelderlander* lijkt de *Telegraaf* op den duur de aandacht voor de hereniging te verliezen. Op de gekozen onderzoeksperioden blijft de ruimte voor meningsuiting in de krant wat betreft de Duitse hereniging vrij beperkt. Rond het bezoek van Kohl aan de DDR in december 1989 is er op de 22ste alleen een column dat gaat over de toekomst van Bonn als provinciestad.⁹⁸ Drie maanden later rond de *Volkskammer* verkiezingen in de DDR is er een stuk redactioneel commentaar en een column van de historicus en *Telegraaf* columnist A.G. Brouwer. In juli 1990 is er ruimte voor één column op pagina 11 van de historicus G.B.J. Hiltermann en in september is er rond het opheffen twee-plus-vier-verdrag geen enkele vorm van meningsuiting over de hereniging te vinden.

Inhoudelijk echter zijn het wel erg interessant stukken. Over de verkiezingen in de DDR in maart 1990 is de redactie van de *Telegraaf* erg enthousiast. Zij zien de verkiezingen als een overwinning van de democratie als afsluiting van de volksopstand die het jaar ervoor in de DDR begonnen was. Daarbij zien ze de keuze van het volk voor de Oost-Duitse CDU als een positieve, omdat volgens de redactie op deze manier een hereniging met het in het westen verankerde west-Duitsland zo goed en veilig mogelijk kan worden uitgevoerd.⁹⁹ Columnist A.G. Brouwer is wat gereserveerder. Het artikel gaat vooral in op de praktische moeilijkheden die bij de hereniging betrokken zijn. Daarbij voorspelt hij dat, ondanks Kohls zelfvertrouwen, de hereniging nog wel even op zich zal laten wachten. Desalniettemin erkent hij wel dat de bevolking van de DDR zelf voor een snelle hereniging hebben gekozen, en veroordeelt hij dit niet.¹⁰⁰

Het artikel van G.B.J. Hiltermann, zeer bekend Nederlands historicus en politiek commentator, dat verschijnt op 7 juli, een week na het voltrekken van de monetaire unie en gesprekken tussen Kohl en Gorbatsjov, valt op door het wat argwanendere karakter in vergelijking met de andere geselecteerde artikelen uit de *Telegraaf*. Zo schrijft Hiltermann over het 'gevaar' dat een goede Duits-Russische relatie kan betekenen voor Europa en geeft historische voorbeelden waarom een door Duitsland en Rusland gedomineerd Europa (niet militair, maar politiek & economisch) niet ondenkbaar is. Zo schrijft hij dat het nieuwe Grote Duitsland intiem naar het Oosten zou gaan kunnen oriënteren gezien ze dit historisch ook altijd gedaan hebben. Hierbij noemt hij de Teutoonse orde, de trek van bekwame Duitsers richting het Rusland van Peter de Grote en Catharina II, het keizerrijk van Bismarck, en de samenwerking tussen Duitsland en Rusland vanaf 1922. Daarnaast stelt hij dat de tweede Russisch-Duitse samenwerking al begonnen is met de Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa. Hij roept aan het eind van het artikel de huidige staatsmannen van Europa op om deze intimiteit te voorkomen.¹⁰¹ Dit opvallende artikel steekt dus wat af ten opzichte van het luchtigere redactioneel commentaar en laat zien dat er twijfels waren over de oriëntatie die een herenigd Duitsland zou hebben, oost of west?

Zoals al eerder werd genoemd, bleef het in september rond de vereniging erg stil in de *Telegraaf* qua meningsuiting. Het lijkt erop dat ze bij de *Telegraaf* de komst van de hereniging gauw hebben

⁹⁷ 'Duitsland', *Telegraaf* (30 november 1989), 3.

⁹⁸ André Herter, 'Provinciestadje', *Telegraaf* (21 november 1989), 13.

⁹⁹ 'Historisch en sensationeel', *Telegraaf* (19 maart 1990), 3.

¹⁰⁰ A.G. Brouwer, 'Hereniging', *Telegraaf* (22 maart 1990), 19.

¹⁰¹ G.B.J. Hilterman, 'Als Duitsers en Russen', *Telegraaf* (7 juli 1990), 11.

geaccepteerd destijds. Het redactioneel commentaar was al sinds de val van de muur overwegend positief en ze zagen de hereniging van Duitsland en vooral het vallen van de DDR als een goede ontwikkeling.

Kenmerkend voor dit alles is de manier waarop de *Telegraaf* meningsuiting een plaats geeft na 3 oktober, als de hereniging definitief is geworden. Geen kritische columns zoals bij de *Gelderlander* en de *Volkskrant* maar een stuk redactioneel commentaar en een ingezonden brief die beiden zeer positief zijn over de hereniging van de Duitslanden en ook vooral benadrukken dat er geen zorgen hoeven te zijn wat betreft dit nieuwe Duitsland vanwege haar geschiedenis, want dit is een nieuwe tijd voor Duitsland en Europa.¹⁰²

Concluderend kan er van de *Telegraaf* gezegd worden dat de meningsuiting in de krant overwegend positief is en dat mag verassend genoemd worden. De behandelde literatuur veroordeelde de *Telegraaf* vaak van het neerzetten van een relatief negatief beeld van de Duitse democratie, en dit zal waarschijnlijk ook kloppen wat betreft de jaren voor 1989, maar rondom de Duitse hereniging is er op die ene burgerbrief en de column van Hiltermann na maar weinig negatiefs te bespeuren. Wellicht dat de algemene afkeer tegen links en socialisme die in de *Telegraaf* vrij evident is (te zien aan hun artikelen over bijvoorbeeld de PvdA en GroenLinks in die tijd) ervoor zorgt dat de hereniging als iets positiefs wordt gezien, dankzij het feit dat de socialistische DDR verdwijnt met de hereniging. Daarbij lijkt de *Telegraaf* in het algemeen positief over Kohl en de CDU, misschien omdat zij ook worden gezien als de overwinnaars op het socialisme van de SPD en de sociaaldemocraten van de DDR. Al met al is het beeld dat de meningsuiting in de *Telegraaf* schetst overwegend positief te noemen.

3.3 De *Volkskrant*

In de *Volkskrant* is, vergeleken met de andere behandelde kranten van dit onderzoek, ontzettend veel ruimte voor meningsuiting. Zo is een groot deel van de *Volkskrant* standaard gevuld met columns en is er met de rubrieken 'Open Forum' en 'U-pagina' heel veel ruimte voor ingezonden werken die komen van studenten tot hoogleraren en van arbeiders tot bankdirecteuren. Daarbij is al eerder benoemd dat de *Volkskrant* bekend staat om haar vrije redactie die veel verschillende perspectieven de ruimte biedt. Dit heeft ervoor gezorgd dat er eenentwintig relevante artikelen zijn gevonden binnen de onderzoeksperioden en er grote verscheidenheid in de meningsuiting van die artikelen bestaat. Het grootste deel echter was zeer nuancerend, zoals werd verwacht van de *Volkskrant*, en de vaste columnisten zoals Anet Bleich en de redactie binnen het redactioneel commentaar brachten vooral overwegend neutrale artikelen naar voren waar een balans werd opgemaakt van voor en tegens of positieve en negatieve elementen van de hereniging.

Twee dagen na de val van de muur verschijnen de eerste twee kritische columns die karakteristiek zijn voor de manier waarop de *Volkskrant* omgaat met meningsuiting wat betreft de Duitse hereniging. Op pagina vijf verscheen een column van de vaste columniste Anet Bleich getiteld '*Slaagt de tweede Duitse revolutie wel?*'. In het artikel kijkt Bleich uitgebreid naar de recente geschiedenis van Duitsland en de plaats van de democratie daarin. Hierin waarschuwt ze onder andere voor de interne problemen die bij de DDR aanwezig zijn na meer dan veertig jaar dictatuur en wijst ze naar de problemen die Kohl ondervindt door het groeiende nationalisme. Ze stelt dat Duitsland slechts bij uitzondering een democratisch elan heeft laten

¹⁰² 'Duitsland', *Telegraaf* (3 oktober 1990), 3; J.A. Karreman, 'Duitsland', *Telegraaf* (4 oktober 1990), 6.

zien, wel besluit ze door te zeggen dat ze door alle euforie na de val van de muur geneigd is om te zeggen dat Duitsland nog nooit betere kansen heeft gehad.¹⁰³ Twee pagina's verder schrijft een wat sarcastische Jan Blokker, ook vaste columnist bij de *Volkscrant* in die tijd, over het feit dat het Christelijke geloof in de vorm van Christendemocratie in Oost-Europa het oude geloof in het communisme aan het vervangen is. Hij maakt een verband tussen de hereniging van Duitsland en de revoluties in Oost-Europa en de (weder)opkomst van de kerk in Europa en lijkt dit te zien als een negatieve ontwikkeling.¹⁰⁴ Blokker stond bekend als een links intellectueel dus wellicht dat hij hier een negatieve ontwikkeling zag omdat al het socialisme in het oosten werd vervangen door christendemocratie. Hoe dan ook zijn columns als die van hem en van Anet Bleich typerend voor de stijl van meningsuiting in de *Volkscrant*, niet heel uitbundig positief of negatief, maar kritisch en nuancerend. Dit geldt ook de stukken redactioneel commentaar, zoals die van 14 november waarin de ontwikkelingen zoals de opening van de grens tussen oost en west door de DDR als iets positiefs wordt gezien maar er wel wordt gesteld dat dit pas een eerste kleine stap is richting een verbetering voor de DDR.¹⁰⁵ Daarbij valt er nog te benoemen dat er op 15 november bij de rubriek *Open forum* een halve pagina is vrijgemaakt voor de PvdA Europarlementariër Alman Metten die uiteenzet wat eventuele problematieken zijn voor de Europese mogendheden rond de mogelijke Duitse hereniging maar hij eindigt wel positief door te stellen dat Frankrijk en Duitsland na de Tweede Wereldoorlog ook erg verschilden maar vanaf de oprichting van de EGKS ook hebben gezorgd voor veiligheid en samenwerking, dus dit moet ook kunnen met de DDR en Oost-Europa.¹⁰⁶

Inhoudelijke columns en nuancerend redactioneel commentaar als de bovengenoemden komen veelvoudig voor bij de *Volkscrant*, in november en december Jan Luijten, Joke van Kampen, Marike Helder en Harry van Seumeren columns met inhoudelijke vragen en kritiek wat betreft de Duitse kwestie. Sommigen zijn wat positiever (zoals die van Joke van Kampen) dan de ander (zoals die van Harry van Seumeren) maar stuk voor stuk zijn ze vooral toegespitst op specifieke inhoudelijke kwesties wat betreft de Duitse hereniging en de veranderingen in het Oostblok. Een grote verandering komt in maart wanneer er twee ingezonden brieven zijn die met name commentaar hebben op Kohl en het tempo waarop hij de hereniging inzet. Zo vergelijkt een zekere J. Boerenkool Kohl met een Lubbers die in België en Nederland tegelijk campagne voert om zo een eenwording uit te dagen en vraagt hij zich af waarom dat in Duitsland niet als iets apart wordt gezien. Daarnaast zet hij vraagtekens bij het politiek geheugen van Kohl en zijn partijgenoten.¹⁰⁷ Wat extremer is de ingezonden brief J.J. Melchers die hiernaast is te zien, op dezelfde dag gepubliceerd als die van J. Boerenkool.¹⁰⁸ Het redactioneel commentaar uitte vijf dagen eerder, al dan niet een stuk voorzichtiger, zorgen dat Kohl in zijn euforie niet moest vergeten wat voor een taak hij voor handen

¹⁰³ Anet Bleich, 'Slaagt de tweede Duitse revolutie wel?', *Volkscrant* (11 november 1989), 5.

¹⁰⁴ Jan Blokker, 'Drama', *Volkscrant* (11 november 1989), 7.

¹⁰⁵ 'Hoopvol', *Volkscrant* (14 november 1989), 3.

¹⁰⁶ Alman Metten, 'Duitse kwestie plaatst Europa voor dilemma', *Volkscrant* (15 november 1989), 15.

¹⁰⁷ J. Boerenkool, 'Kohl', *Volkscrant* (24 maart 1990), 23.

¹⁰⁸ J.J. Melchers, 'Huilvering', *Volkscrant* (24 maart 1990), 23.

had. De redactie zag het resultaat van de *Volkskammer* verkiezingen vooral als een overwinning voor Kohl en de CDU en niet, zoals de *Telegraaf*, als een overwinning van democratie of de Oost-Duitse bevolking.¹⁰⁹

Rond september verschijnen twee interessante artikelen voor dit onderzoek in de *Volkskrant*. Als eerst, net als in de *Gelderlander*, een artikel over het boek *Duitsers?!*. In de *Volkskrant* komt redacteur Wam de Moor aan het woord en hij stelt zelf de inhoud van boek positiever op dan de *Gelderlander* deed. Hij zegt dat de meeste oudere bekende Nederlanders reageren zoals verwacht, ze zijn gereserveerd maar gunnen Duitsland het voordeel van de twijfel.¹¹⁰ Dit terwijl de *Gelderlander* het een overwegend somber boekje noemt en vooral de sceptische ondervraagden uit het boek naar voren haalt. Het verschil is opvallend. Daarnaast verschijnt er een column van Jan Luijten over de Sovjet-Unie en Duitsland. Hij schrijft een overwegend positief artikel over hoe de Duitse hereniging kan helpen bij het economisch steunen van het Oostblok. Nog veel belangrijker schrijft hij dat een van de bijverschijnselen van het conflict in het Golf-gebied dat op dat moment speelt, is dat de Duitse eenwording hierdoor naar een tweede of derde plaats verdrongen is. Dit zou verklaren dat er bij alle drie de kranten naarmate het jaar vordert er steeds minder over geschreven wordt, ook al vordert de eenwording veel sneller dan verwacht. Daarnaast zal het ongetwijfeld ook te maken hebben met het feit dat bepaalde zaken actualiteit en daardoor aandacht verliezen. Kijk naar het huidige debat omtrent de vluchtelingen en de AZCs. Waar in de herfstmaanden van 2015 de kranten volstonden met opinie over de asielzoekers, er op de televisie haast niets anders te zien was en er veel geprotesteerd werd, is dat nu allemaal veel minder geworden. Dit terwijl de problematieken omtrent de vluchtelingen niet uit het niets verdwenen kunnen zijn.

Als in oktober de hereniging definitief is, sluit ook de *Volkskrant* wat betreft de bevindingen gepast af. Het redactioneel commentaar reageert overwegend positief, zij geven de voordeel van de twijfel. Er worden echter wel drie kritische columns gepubliceerd, waaronder een van de Duitse intellectueel Günther Grass die bekend stond om zijn waarschuwingen omtrent de hereniging in de context van de Duitse geschiedenis.¹¹¹ Verder maant Anet Bleich om de euforie in toom te houden, gezien de hereniging nu nog maar net begonnen is en stelt Hella Rottenberg dat Oost-Europa vreest voor een economische overheersing door Duitsland.¹¹²

De manier waarop meningsuiting over de hereniging van Duitsland naar voren kwam in de *Volkskrant* past eigenlijk als enige van de drie kranten bij de verwachtingen. Nuancerend, kritisch, inhoudelijk en met een kijk vanuit verschillende perspectieven. Hier en daar wilt de *Volkskrant* misschien ook wel wat choqueren, eerst heel koeltjes en nuancerend reageren op de val van de muur en de ontwikkelingen in de DDR en dan als het in de buurt van een hereniging komt kritische columns plaatsen, met name in oktober als de hereniging definitief geworden is. Dit past ook wel bij het karakter van de *Volkskrant*, om op die manier meerdere perspectieven te laten zien.

¹⁰⁹ 'Kohl wint', *Volkskrant* (19 maart 1990), 3.

¹¹⁰ Arno Hajjema, "Veel ouderen willen het verenigde Duitsland in een Europees hek", *Volkskrant* (13 september 1990), 13.

¹¹¹ 'Duitsland', *Volkskrant* (3 oktober 1990), 3; Günther Grass, 'Redenen om het toekomstige Duitsland te vrezen', *Volkskrant* (3 oktober 1990), 15.

¹¹² Anet Bleich, 'Laat kurk nog maar even op de champagne', *Volkskrant* (3 oktober 1990), 5; Hella Rottenberg, 'Oost-Europa vindt Duitsland eng', *Volkskrant* (4 oktober 1990), 5.

Conclusie

De drie verschillende kranten bieden een sterk verspreid beeld van de hereniging van de Duitslanden door Nederlandse ogen. De meningsuiting in de regionale krant de *Gelderlander* was overwegend negatief te noemen. Zeven van de twaalf artikelen zijn ingedeeld in het negatieve spectrum. Het redactioneel commentaar van de *Gelderlander* en de door redactie geselecteerde en geplaatste columns, zoals die van scepticus O'Brien lieten een argwanend karakter zien. Dit was tegen de verwachting in van een krant uit de grensregio. Naarmate de hereniging dichterbij kwam werd het wat neutraler wat betreft de hereniging, vooral in de context van de grotere democratisering van de Oostblok, maar in oktober kwam er toch weer kritische geluiden ten opzichte van de hereniging. Het zou te maken kunnen hebben met het feit dat het zo dicht bij het hoofdkantoor van de *Gelderlander* plaatsvond of de *Gelderlander* had een zeer sceptische redactie. Hierover kunnen op basis van dit onderzoek geen conclusies getrokken worden. Wel is het duidelijk dat de *Gelderlander* het meest negatieve Duitslandbeeld liet zien van de drie onderzochte kranten ten tijden van de hereniging binnen de geselecteerde onderzoeksperioden.

Dit in tegenstelling tot de meningsuiting in de *Telegraaf*, die uiteindelijk behoorlijk positieve uitingen publiceerden. Zes van de dertien is ingedeeld als positief. Het resterende deel van de artikelen was grotendeels neutraal of nuancerend met maar twee negatieve artikelen, een ingezonden brief en een column. De ingezonden brief is hierbij uiteraard ook een manier van de redactie om de andere kant te belichten en daarbij was "*Ein Volk, ein Reich, ein Kohl. Moge onze deze kool nimmer worden gestoofd.*" ook grappig gevonden. Vooral het redactioneel commentaar van de *Telegraaf* schreef over de Duitse hereniging als een goed recht voor de Duitsers en als een onmisbaar element van de democratisering van het oosten. Dit is opvallend, gezien er door het populairdere karakter van de krant gecombineerd met de verwachtingen gebaseerd op de literatuur verwacht werd dat de krant juist eerder een negatiever beeld van Duitsland en de hereniging zou tonen. Wellicht dat het, zoals eerder genoemd, te maken heeft met de voorkeur vanuit de *Telegraaf* voor het conservatievere CDU van Kohl ten opzichte van de linkse oppositie en de socialistische DDR. Hoe dan ook liet de *Telegraaf* binnen de onderzoeksperioden het meest positieve beeld zien in de opinieartikelen.

De *Volkskrant* liet als enige het verwachte beeld zien, vooral neutrale en nuancerende meningen over de hereniging met aan de andere kant ruimte voor zowel positieve als negatieve of kritische perspectieven op de hereniging. Tien van de eenentwintig artikelen zijn beoordeeld als neutraal/nuancerend met daarnaast vijf aan de negatieve zijde en zes aan de positieve. De krant laat de hereniging dus duidelijk van meerdere kanten zien door middel van veel verschillende columns en ingezonden brieven. Wat dat betreft bood de *Volkskrant* wellicht het meest inhoudelijk en verscheiden beeld van het proces van de hereniging.

Een ding is zeker, het beeld van de schoolboeken dat de hereniging van Duitsland vooral een overwinning op het communisme is geweest en zelfs bijna een vanzelfsprekendheid klopt hoe dan ook niet. Je ziet vooral in de eerste maanden na de val van de muur in alle drie de kranten verwachtingen en oproepen dat de hereniging nog lang op zich zou laten wachten. Op dat moment was het niet ongewoon om te denken dat de DDR op eigen voet verder zou gaan. Daarbij waren er, met name bij de *Gelderlander* en een aantal columns en lezersbrieven van de *Volkskrant* en in mindere mate van de *Telegraaf*, ook negatieve

gevoelens te bespeuren wat betreft een Groot Duitsland in de toekomst, met name wat betreft hun BNP, economische invloed en plaats binnen Europa en de EG.

Nu is dit beeld op zich natuurlijk niet vreemd. Zowel in de literatuur als in de bronnen is duidelijk zichtbaar dat de Nederlandse publieke opinie argwanend reageerde op de ontwikkelingen richting de hereniging en was er de voorkeur en verwachting dat de DDR onafhankelijk bleef en dat de hereniging misschien zelfs nooit zou komen. Mensen die het zelf nog hebben meegemaakt zouden zich dit ook nog kunnen heugen. Desalniettemin heeft dit onderzoek aangetoond dat de hereniging niet per definitie met vreugde werd ontvangen in Nederland. Nog belangrijker, het laat zien dat er met een behoorlijk finalistisch standpunt wordt gekeken naar de hereniging van Duitsland. Nu weten we hoe stabiel de natie geworden is, toen waren er genoeg kritische vragen te stellen over het tempo en de manier waarop de hereniging uitgevoerd werd met Kohl en de CDU aan het roer. Daarbij kan men er ook niet omheen dat Duitsland inderdaad de economische grootmacht van Europa is geworden. Het beeld dat uit de kranten is gedistilleerd is er een van onzekerheid en voorzichtigheid. Dit is een belangrijk beeld om in de gaten te houden als het gaat om de Duitse hereniging, gezien het een zeer ingrijpende ontwikkeling is geweest die meer aandacht als individuele gebeurtenis verdient dan dat het nu krijgt.

Literatuur

- '150 jaar De Gelderlander 1848-1998: 20 juni 1998 jubileumkrant De Gelderlander', *De Gelderlander* (20 juni, 1998).
- Hagen, William W., *German history in modern times: four lives of the nation* (Cambridge, 2012).
- Hess, Jürgen, Wielenga, Friso (red.), *Duitsland en de democratie 1871-1990* (Amsterdam, 1994).
- Hess, Jürgen, Wielenga, Friso, *Duitsland in de Nederlandse pers – altijd een probleem? Drie dagbladen over de Bondsrepubliek 1969-1980* (Den Haag, 1982).
- Hornan, Lindsay & Slater, Michael, 'Evaluating public discourse in newspaper opinion articles: Values-framing and integrative complexity in substance and health policy issues', *Journalism & Mass Communication Quarterly* 84 (2007), 58-74.
- Jürgens, Hanco, *Na de val: Nederland na 1989* (Nijmegen, 2014).
- Hemels, Joan (red.), *De emancipatie van een dagblad: geschiedenis van de Volkskrant* (Baarn 1981).
- Knapen, Ben, *Burgers en hun media: over publieke opinie, elite en mediawijsheid* (Nijmegen, 2008).
- Krippendorff, Klaus, *Content analysis: An introduction to its methodology* (Beverly Hills, 1980).
- Lasorsa, Dominic, 'Effects of newspaper competition on public opinion diversity', *Journalism & Mass Communication Quarterly* 68 (1991), 38-47.
- Mooij, Annet, *Dag in, dag uit: een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant vanaf 1980* (Amsterdam, 2012).
- Müller, Bernd & Wielenga, Friso, *Kannitverstan? Deutschlandbilder aus den Niederlanden* (Münster, 1995).
- Pekelder, Jacco, *Nederland en de DDR: Beeldvorming en betrekkingen 1949-1989* (Utrecht, 1998).
- Poll, K.L., 'De Duitse democratie maakt het uitstekend', *NRC Handelsblad* (3 maart, 1978).
- Quint, Peter, *The imperfect union: constitutional structures of German unification* (Princeton, 1997).
- Rijksoverheid, 'Betrekkingen Nederland- Duitsland'
<<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/betrekkingen-met-nederland/inhoud/duitsland>>
[geraadpleegd op 21-04-2016].
- Roode, Sven Leif Ragnar de, *Seeing Europe through the nation: the role of national self-images in the perception of European integration in the English, German and Dutch press in the 1950s and 1990s* (Stuttgart, 2012).
- Sloopboom, Ruud, *Van de bouw tot de val van de muur: Bondsrepubliek en DDR, 1961-1989* (Amsterdam, 1998).
- Vis, Jan & Moldenhauer, Gebhard, *Nederland en Duitsland: Elkaar kennen en begrijpen* (Assen, 2001).
- Vree, Frank van, *De metamorfose van een dagblad: een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant* (Amsterdam, 1996).
- Wahl-Jorgensen, Karin, 'Letters to the editor as a forum for public deliberation: modes of publicity and democratic debat', *Critical Studies in Media Communication* 18 (2001), 303-320.
- Wehlberg, Remy, 'De grens was een avontuur', *De Gelderlander* (20 juni, 1998), 7.

- Wielenga, Friso, *Van vijand tot bondgenoot: Nederland en Duitsland na 1945* (Amsterdam, 1999).
- Wolf, Marriëtte, *Het geheim van de Telegraaf: Geschiedenis van een krant* (Amsterdam, 2009).

Bronnen

In totaal zijn er zesenvestig artikelen gevonden en geanalyseerd. Twaalf van de *Gelderlander*, dertien van de *Telegraaf* en eenentwintig van de *Volkskrant*.

- Bleich, Anet, 'Laat kurk nog maar even op de champagne', *Volkskrant* (3 oktober 1990), 5.
- Bleich, Anet, 'Slaagt de tweede Duitse revolutie wel?', *Volkskrant* (11 november 1989), 5.
- Blokker, Jan, 'Drama', *Volkskrant* (11 november 1989), 7.
- Boerenkool, J., 'Kohl', *Volkskrant* (24 maart 1990), 23.
- Brouwer, A.G., 'Hereniging', *Telegraaf* (9 november 1989), 11.
- Brouwer, A.G., 'Hereniging', *Telegraaf* (22 maart 1990), 19.
- Brouwer, A.G., 'Muur', *Telegraaf* (11 november 1989), 11.
- Drost, Rink, 'Eenheidsgedram slecht voor Duitse eenheid', *Gelderlander* (22 december 1989), 5.
- 'Duitsland', *Gelderlander* (29 november 1989), 3.
- 'Duitsland', *Telegraaf* (30 november 1989), 3.
- 'Duitsland', *Telegraaf* (3 oktober 1990), 3.
- 'Duitsland', *Volkskrant* (3 oktober 1990), 3.
- 'Duitslanden', *Telegraaf* (14 november 1989), 3.
- 'Duitsland één', *Gelderlander* (3 oktober 1990), 3.
- 'Europa', *Gelderlander* (13 november 1989), 3.
- Garschagen, Oscar, 'EG juicht komst van 16 miljoen Duitsers toe', *Volkskrant* (6 oktober 1990), 5.
- Grass, Günther, 'Redenen om het toekomstige Duitsland te vrezen', *Volkskrant* (3 oktober 1990), 15.
- Haijtema, Arno, "'Veel ouderen willen het verenigde Duitsland in een Europees hek'", *Volkskrant* (13 september 1990), 13.
- Helder, Marike, 'Pas Auf!', *Volkskrant* (22 december 1989), 7.
- Herter, André, 'Provinciestadje', *Telegraaf* (21 november 1989), 13.
- 'Hervormingen', *Volkskrant* (9 november 1989), 3.
- Hilterman, G.B.J., 'Als Duitsers en Russen', *Telegraaf* (7 juli 1990), 11.
- 'Historisch', *Telegraaf* (11 november 1989), 1.
- 'Historisch en sensationeel', *Telegraaf* (19 maart 1990), 3.
- Hoogland, Rob, 'Muur', *Telegraaf* (11 november 1989), 3.
- 'Hoopvol', *Volkskrant* (14 november 1989), 3.
- 'Ik koester geen haat meer jegens de moffen', *Gelderlander* (13 september 1990), 3.
- Kampen, Joke van, 'Roep om opheffing DDR gericht tegen partij', *Volkskrant* (20 december 1989), 13.
- Karreman, J.A., 'Duitsland', *Telegraaf* (4 oktober 1990), 6.
- 'Kohl wint', *Volkskrant* (19 maart 1990), 3.
- Kokke, Boet, 'Smarties', *Gelderlander* (11 november 1989), 7.
- Luijten, Jan, 'Het verdrag en de muren in Europa', *Volkskrant* (14 september 1990), 5.
- Luijten, Jan, 'Onzekerheid slaat toe nu vijand uit zicht is', *Volkskrant* (28 november 1989), 5.
- Melchers, J.J., 'Huivering', *Volkskrant* (24 maart 1990), 23.

- Metten, Alman, 'Duitse kwestie plaatst Europa voor dilemma', *Volkskrant* (15 november 1989), 15.
- O'Brien, Conor Cruise, 'Communisme maakt plaats voor nationalisme in het Oostblok', *Gelderlander* (1 december 1989), 6.
- 'Roemenië', *Gelderlander* (23 december 1989), 3.
- Rottenberg, Hella, 'Oost-Europa vindt Duitsland eng', *Volkskrant* (4 oktober 1990), 5.
- Schwarzkopf, Michael, 'Cynisme over Duitse eenwording: 'Vandaag slaap ik eens goed uit'', *Gelderlander* (3 oktober 1990), 11.
- Seumeren, Harry van, 'Duits-duits doubledutch', *Volkskrant* (23 december 1989), 29.
- 'Snelle eenheid', *Gelderlander* (19 maart 1990), 3.
- Varga, Raphael, 'Deutschlandlied', *Volkskrant* (5 december 1989), 13.
- 'Verenigd', *Gelderlander* (2 juli 1990), 3.
- 'Voorbarig', *Volkskrant* (30 november 1989), 3.
- 'Waakzaamheid', *Gelderlander* (11 november 1989), 3.
- Wijk, D. van, 'Duitsland', *Telegraaf* (3 december, 1989), 2.

Bijlagen

Bijlage 1: Analyse kader

1. Gaat het hier om een column, een ingezonden brief of redactioneel commentaar?
2. Wat is de titel van het artikel?
3. Op welke datum is het artikel geplaatst?
4. Op welke pagina is het artikel geplaatst?
5. Door wie is het artikel geschreven en wat is zijn of haar achtergrond?
6. Wat is het doel van het artikel?
7. Worden er historische vergelijkingen of connotaties gemaakt in het artikel?
8. Wordt er gesproken over de politieke en/of economische *balance of power* in Europa?
9. Wordt er gesproken over economische gevolgen voor Nederland en/of Duitsland en/of Europa?
10. Bij welke categorie past het artikel het best? Waar ligt de nadruk/ de toon van het artikel?

Zeer negatief:	Overwegend negatief:	Neutraal/nuancerend:	Overwegend positief	Zeer positief
<i>Schrijver uit zich zeer angstig, agressief, emotioneel of boos ten opzichte van Duitsland en gebruikt eventueel zeer negatieve connotaties wat betreft de Duitse geschiedenis, democratie, economie of politiek. Opvallende begrippen: (neo)Nazi-Duitsland, moffen (e.d.) Groot-Duitsland, pangermanisme, verlies balans E.G./eind E.G.</i>	<i>Schrijver uit zorgen over eventuele economische en/of politieke onbalans in Europa door de eenwording van Duitsland en/of maakt zich zorgen over de toekomst van de Duitse democratie. De schrijver maakt eventueel verwijzingen naar het verleden van Duitsland wat betreft democratie en politiek/economische overmacht.</i>	<i>Schrijver uit zorgen over eventuele economische en/of politieke onbalans in Europa door de eenwording van Duitsland en/of maakt zich zorgen over de toekomst van de Duitse democratie maar nuanceert dit door dit te ontkrachten of door ook positieve argumenten voor de hereniging aan te dragen. Óf de schrijver uit zich helemaal niet negatief noch positief over de Duitse hereniging.</i>	<i>Schrijver verwelkomt de hereniging, al dan niet met voorzichtigheid, en beargumenteert waarom de Duitse hereniging moet worden gezien als een goede politieke of economische ontwikkeling en niet als een potentieel gevaar of onzekerheid.</i>	<i>Schrijver bejubelt de komst van de hereniging en/of ziet het als een grote overwinning voor vrede, democratie, Duitsland, Europa of de wereldeconomie.</i>

Toelichting:

Bijlage 2: analyse schema artikelen per krant.

Datum	Zeer negatief:	Overwegend negatief:	Neutraal/nuancerend:	Overwegend positief	Zeer positief	Totaal aantal artikelen
09/11/89	Schrijver uit zich zeer angstig, agressief, emotioneel of boos ten op zichten van Duitsland en gebruikt eventueel zeer negatieve connotaties wat betreft de Duitse geschiedenis, democratie, economie of politiek. Opvallende begrippen: (neo)Nazi-Duitsland , moffen (e.d.) Groot-Duitsland, pangermanisme , volledig verlies balans E.G./eind E.G.	Schrijver uit zorgen over eventuele economische en/of politieke onbalans in Europa door de eenwording van Duitsland en/of maakt zich zorgen over de toekomst van de Duitse democratie. De schrijver maakt eventueel verwijzingen naar het verleden van Duitsland wat betreft democratie en politiek/economische overmacht.	Schrijver uit zorgen over eventuele economische en/of politieke onbalans in Europa door de eenwording van Duitsland en/of maakt zich zorgen over de toekomst van de Duitse democratie maar nuanceert dit door dit te ontkrachten of door ook positieve argumenten voor de hereniging aan te dragen. Of de schrijver uit zich helemaal niet negatief noch positief over de Duitse hereniging.	Schrijver verwelkomt de hereniging, al dan niet met voorzichtigheid, en beargumenteert waarom de Duitse hereniging moet worden gezien als een goede politieke of economische ontwikkeling en niet als een potentieel gevaar of onzekerheid .	Schrijver bejubelt de komst van de hereniging en/of ziet het als een grote overwinning voor vrede, democratie, Duitsland, Europa of de wereld economie.	
28/11/89						
18/12/89						
18/03/90						

Analyse schema artikelen

01/07/90							
12/09/90							
03/10/90							

Bijlage 3: Analyse schema *Gelderlander*

Gelderlander

Datum	Zeer negatief: <i>Schrijver uit zich zeer angstig, agressief, emotioneel of boos ten op zichten van Duitsland en gebruikt eventueel zeer negatieve connotaties wat betreft de Duitse geschiedenis, democratie, economie of politiek. Opvallende begrippen: (neo)Nazi-Duitsland, moffen (e.d.) Groot-Duitsland, pangermanisme, volledig verlies balans E.G./eind E.G.</i>	Overwegend negatief: <i>Schrijver uit zorgen over eventuele economische en/of politieke onbalans in Europa door de eenwording van Duitsland en/of maakt zich zorgen over de toekomst van de Duitse democratie. De schrijver maakt eventueel verwijzingen naar het verleden van Duitsland wat betreft democratie en politiek/economische overmacht.</i>	Neutraal/nuancerend: <i>Schrijver uit zorgen over eventuele economische en/of politieke onbalans in Europa door de eenwording van Duitsland en/of maakt zich zorgen over de toekomst van de Duitse democratie maar nuanceert dit door dit te ontcrachten of door ook positieve argumenten voor de hereniging aan te dragen. Óf de schrijver uit zich helemaal niet negatief noch positief over de Duitse hereniging.</i>	Overwegend positief <i>Schrijver verwelkomt de hereniging, al dan niet met voorzichtigheid, en beargumenteert waarom de Duitse hereniging moet worden gezien als een goede politieke of economische ontwikkeling en niet als een potentieel gevaar of onzekerheid.</i>	Zeer positief <i>Schrijver bejubelt de komst van de hereniging en/of ziet het als een grote overwinning voor vrede, democratie, Duitsland, Europa of de wereldeconomie.</i>	Totaal aantal artikelen
09/11/89		II	I			3
28/11/89	I	I				2
18/12/89		I		I		2
18/03/90				I		1
01/07/90			I			1
12/09/90			I			1
03/10/90		II				2

Bijlage 4: Analyse schema *Telegraaf*

Telegraaf

Datum	Zeer negatief: <i>Schrijver uit zich zeer angstig, agressief, emotioneel of boos ten op zichten van Duitsland en gebruikt eventueel zeer negatieve connotaties wat betreft de Duitse geschiedenis, democratie, economie of politiek. Opvallende begrippen: (neo)Nazi-Duitsland, moffen (e.d.) Groot-Duitsland, pangermanisme, verlies balans E.G./eind E.G.</i>	Overwegend negatief: <i>Schrijver uit zorgen over eventuele economische en/of politieke onbalans in Europa door de eenwording van Duitsland en/of maakt zich zorgen over de toekomst van de Duitse democratie. De schrijver maakt eventueel verwijzingen naar het verleden van Duitsland wat betreft democratie en politiek/economische overmacht.</i>	Neutraal/nuancerend: <i>Schrijver uit zorgen over eventuele economische en/of politieke onbalans in Europa door de eenwording van Duitsland en/of maakt zich zorgen over de toekomst van de Duitse democratie maar nuanceert dit door dit te ontkrachten of door ook positieve argumenten voor de hereniging aan te dragen. Óf de schrijver uit zich helemaal niet negatief noch positief over de Duitse hereniging.</i>	Overwegend positief <i>Schrijver verwelkomt de hereniging, al dan niet met voorzichtigheid, en beargumenteert waarom de Duitse hereniging moet worden gezien als een goede politieke of economische ontwikkeling en niet als een potentieel gevaar of onzekerheid.</i>	Zeer positief <i>Schrijver bejubelt de komst van de hereniging en/of ziet het als een grote overwinning voor vrede, democratie, Duitsland, Europa of de wereldeconomie.</i>	Totaal aantal artikelen
09/11/89			II	III		5
28/11/89	I		I			2
18/12/89			I			1
18/03/90			I		I	2
01/07/90		I				1
12/09/90						0
03/10/90				I	I	2

Bijlage 5: Analyseschema *Volkscrant*

Volkscrant

Datum	Zeer negatief: <i>Schrijver uit zich zeer angstig, agressief, emotioneel of boos ten op zichten van Duitsland en gebruikt eventueel zeer negatieve connotaties wat betreft de Duitse geschiedenis, democratie, economie of politiek. Opvallende begrippen: (neo)Nazi-Duitsland, moffen (e.d.) Groot-Duitsland, pangermanisme, volledig verlies balans E.G./eind E.G.</i>	Overwegend negatief: <i>Schrijver uit zorgen over eventuele economische en/of politieke onbalans in Europa door de eenwording van Duitsland en/of maakt zich zorgen over de toekomst van de Duitse democratie. De schrijver maakt eventueel verwijzingen naar het verleden van Duitsland wat betreft democratie en politiek/economische overmacht.</i>	Neutraal/nuancerend: <i>Schrijver uit zorgen over eventuele economische en/of politieke onbalans in Europa door de eenwording van Duitsland en/of maakt zich zorgen over de toekomst van de Duitse democratie maar nuanceert dit door dit te ontkrachten of door ook positieve argumenten voor de hereniging aan te dragen. Óf de schrijver uit zich helemaal niet negatief noch positief over de Duitse hereniging.</i>	Overwegend positief <i>Schrijver verwelkomt de hereniging, al dan niet met voorzichtigheid, en beargumenteert waarom de Duitse hereniging moet worden gezien als een goede politieke of economische ontwikkeling en niet als een potentieel gevaar of onzekerheid.</i>	Zeer positief <i>Schrijver bejubelt de komst van de hereniging en/of ziet het als een grote overwinning voor vrede, democratie, Duitsland, Europa of de wereldeconomie.</i>	Totaal aantal artikelen
09/11/89		I	II	II		5
28/11/89			III			3
18/12/89		I	I	I		3
18/03/90	I	I	I			3
01/07/90						0
12/09/90			I	I		2
03/10/90	I		II	II		5